
АСҚАД
МУХТОР

АСҚАД МУХТОР

Асарлар

ТУРТ ЖИЛДЛИК

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

УЎҚ
КНИГОТОНА ОБ-ЯВ
1980

821.511.133-31
1493

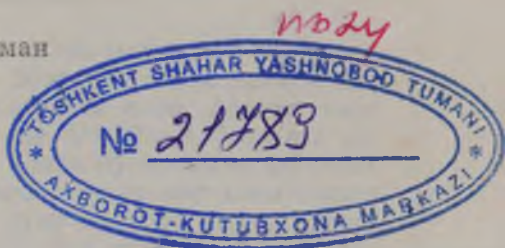
АСҚАД МУХТОР

Асарлар

БИРИНЧИ ЖИЛД

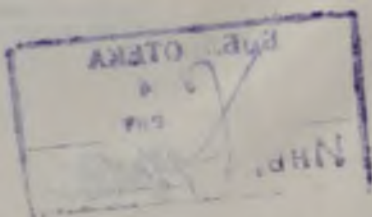
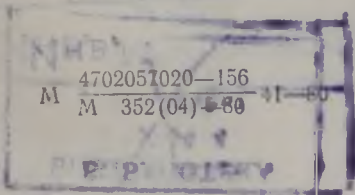
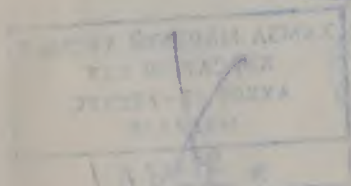
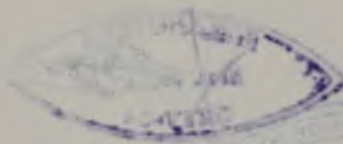
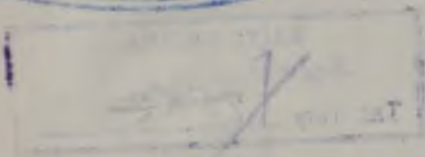
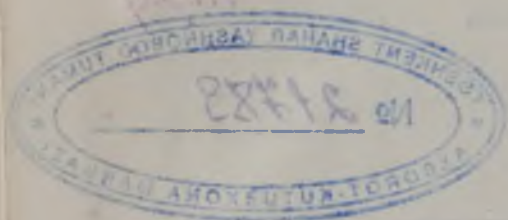
ОПА-СИНГИЛЛАР

Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом но
Адабиёт ва санъат
1980

84Y3
M 93

«Хотин-қизларнинг тула озод бўлишлари ва эркаклар билан ҳақиқатан ҳам тенг ҳуқуқли бўлишлари учун ижтимоий ҳужалик мавжуд бўлиши ва хотин-қизларнинг умумий меҳнатда иштирок қилишлари зарур».

В. И. ЛЕНИН

БИРИНЧИ БОБ

Найманча — азалдан косиблар маҳалласи. Эски шаҳарнинг бу чекка кўчасини Бўзчигузар ҳам дейишарди.

Бўзчилик бу ерда ҳаммага ота касб. Аёллар чарх йигирса, эркаклар бўз тўқирди. Ота ўлиб, боласига дўкон-дастгоҳ мерос қолмаса, «гадо бўлар экан, шўрлик» деб, одамлар бош чайқашарди. Бу ернинг бола-чақаси тили чиқиб, аввал билган сўзи — арқоқ билан тароғу найча билан моки; она қорнидаёқ «шусиз хор бўласан» деб биров ўргатиб қўйгандай, бола эсини таниши билан шу касбга ёпишар эди.

Лекин Найманчада етти пушти бўзчи ўтганлардан ҳам ҳали белбоққа ёлчиган косиб чиққан эмас. Одамни очдан ҳам ўлдирмайдиган, қашшоқликдан ҳам чиқармайдиган бу касб ҳақида халқ аломат гаплар тўқиган. Болалигидан савағич чангини ютиб, қирққа кирмай ўпкаси тешилиб ўлган оталар бўзчи тақдирини била туриб болаларига ҳамон шу касбни мерос қолдирар эдилар.

Бу касбнинг руҳий азобини айта кўрманг. Ўзининг «таги-тахти»га бино қўйган одамлар бу ҳунар отини ҳақорат ўрнида ҳам ишлатардилар — «фалончи бўзчининг невараси-да, қаёққа ҳам борарди» дегандай гапларни бировнинг «таги паст»лигига катта далил қилиб гапирардилар.

Ёз кунлари Найманчанинг кўчалари тўпиқдан чанг бўларди. Бу чанг, бутун маҳаллани — томларни ҳам, деворларни ҳам, сувсизликдан қақраб қолган яккам-дуккам дарахтларни ҳам бир хилдаги жонсиз оқиш рангга бўярди. Оқишлиги савағич тўзонидан. Бу тўзон одамларнинг юз-кўзини, кийим-бошини, сархови нураган деворлар оша кўринган ҳовли юзларини ҳам қопларди. Ша-

ҳар четига чиқадиган тор кучалар туйнукдай кўринарди. Ҳамма нарса фақат тупроқнинг ўзидан ҳасалгандай...

Найманчада бўзчининг сиқиб сувини ичган неча-неча вофурушу саррофлар ўтган, Мўмин вофуруш, Миртолип сарроф деганларни маҳалланинг қариялари ҳали-ҳали билади.

Кўкмачитнинг нарёғида, қақроқ чўлда кўк тўқайдек, яккаю ягона чорбоғ бор. Бу — Қудратилла вофуруш деганнинг бадавлат хонадони.

Мана етти йилдирки Найманчанинг томирига сув етиб, одамларнинг руҳи яшарди. Косиб бўзчиликнинг ҳам меҳнат эканини пайқади.

Дадил, тетик бўлиб қолган бўзчилар «тишинг синди-ми, бўри!» дегандай, Қудратилланинг юзига тик қарайдиган бўлишди.

Лекин ниш еган вофуруш ҳадеганда жон бериб қўя-қолмади. Бўзчиларнинг кўпи «Қизил тўқимачи» артелига кетиб қолгандан кейин, бунак тарқатишдан наф чиқмай, Тошкентдаги Шайхонтаҳур даҳалик Сайдваққос деган чопонфурушнинг ускунасини сотиб олиб келтирди-да, Найманчанинг мазорга туташган чеккасида, Қўштегирмон йўлидаги карвонсаройга бинойидек устахона қўндириб олди. Ҳали хотин-қизлар артеллари очилганича йўқ эди, бўзчи аёллар, айниқса косибларнинг беваларидан беш-ўнтаси шунга кириб ишлай бошлади.

Сув қуриб, Қўштегирмон аллақачон йўқолиб кетган, оти қолган эди, холос. Энди бўлса оти ҳам қолмади — у ерни Қудратиллахўжа нефмоннинг¹ йигирув-тўқув устахонаси дейишади. Устахонага дам-бадам тойпахта олиб ўтадиган аравакаш ёмғирдан нураб паст-баланд, қингир-қийшиқ бўлиб кетган гувала деворлар тепасидан Найманчанинг бутун авра-астарини кўриб ўтади, ҳовлиларда чарх йигириб, пахта саваб ўтирган қизларга тегишган бўлиб, ашуласини маврийдан бурун авжга кўтаради, ҳуда-беҳудага шовқин солиб, отини чуқлайди. Шу йўлдан пастлаб кетаверишда, кўчанинг унг юзида пастаккина бесўнақай узун бино бор. Янги қамиш босиб, лой билан сувалган томининг нишаби ҳовли томонда. Деразасиз кўча деворига чалакам-чатти оҳак чапилган — уни маҳалланинг бошқа биноларидан ажратиб турадиган жойи ҳам мана шу. Кейин ҳаминша ланг очик

¹ «Непман» сўзининг бузилган шакли.

турадиган дарвоза келади. Дарвоза тагида — саратонда ҳам қуримайдиган, кўм-кўк пўпанак босган қўлмак сув. Қўлмакнинг икки томонида ўпқондек чуқур арава изи; уртасида эса бир вақтлар бу ерда кўприк бўлганини билдирадиган чирик тахта бошини чиқариб турибди, уни кўқон араванинг қўпол гилдираги ўйноқлатиб кетган бўлса керак. Уша тахмин қилинган кўприкнинг ўнг бикинида тарвақайлаб ўсган қари тут бор, арава ўтадиган томондаги шилиниб оқариб кетган, тарашадай куруқ, чайир шохларига тутам-тутам пахталар илашиб қолган.

Ичкарида, дарвозанинг тўғрисида узун кетган очиқ бостирма. Тойпахтаси туширилмаган четан арава ёнида қийшайиб ётган гилдираксиз бичкага боғлоғлиқ жилрон от ерда тезагига аралашиб кетган кўк бедани ҳафсаласизлик билан ҳидлаб, дам-бадам пишқириб қўяди.

Устахонага эшик олдидаги арқонга илинган қизил, сариқ, сур ранг, бинафша ранг ип калавалари тагидан бош эгиб кирилади. Қоронғи даҳлиздан икки ёнга эшик. Чан эшикдан чархчилар, найчакашлар ишхонасига — «йигирув цехи»га кирилади. Бу эшикдан доим ундай оппоқ гард, ўнг эшикдан эса доим бир хил, тинимсиз шақир-шуқур овоз чиқиб туради.

Ўнг эшик очилганда қўлоқларни қоматга келтирадиган шақир-шуқур яна зўраяди. Бу ер «тўқув цехи», бўзчилар тили билан айтганда — дўконхона. Гишт тўшалган бу хонанинг деразаси йўқ. Тепа туйнукларнинг сариқ, мойли қоғозидан зўрға ўтган заиф нур, тўқувчи аёлларнинг танда устидаги қўлларигагина тушади.

Дастгоҳлар орасидаги йўлак бўйлаб ерда ётган синиқ мокию эски найчаларни оёғи билан чет-четга суриб, бир эркак юрибди. Аҳён-аҳёнда бирор дастгоҳ ёнида тўхтаб, арқоқда товланиб турган ипга ирвоқ бармоқларини тегизиб кўради, баъзан эса барзанг тошини канопидан кутариб, тўқувчи аёлга қарашган бўлади.

Юзлари сал совуқда ҳам кўкариб кетадиган, ранги заҳил, қисик кўзлари доим қип-қизил, қош ўрнида бир неча сариқ тук ўсган бу кўсадан бўзчи хотинлар қочмайдилар ҳам, афтидан, кўпинча унинг дўконхонада бор-йўқлигини ҳам пайқамайдилар. Қудратилла вофуруш устахонасида яккаю ягона бу эркакни хотинлар ўзига гапирганда «уста» деб, орқаворатдан эса «Қилтириқ махсум» деб атайдилар. Бу унинг лақабими, ростакам

исмини — ҳеч ким билмасди. «Уста» бундай исмига ўзи ҳам кўникиб кетган эди. Уни, асли ювғувчи бўлган дейишадди. Ушанда у ўзини ювғувчи ёки мурдашуй эмас, улуғворроқ ном билан, яъни арабчасига ғассол деб аташларини яхши кўрар экан. Кейин, Абдуражаб қассоб деган бир важоҳатли чол қазо қилиб, исқот кўтарилганида пир-эшон ҳазратлари ҳузурида шу чолнинг «гуноҳларини сотиб олиб» бандан эзгуликдан эътиборли мулкдорлар доирасига аралаша бошлаган экан. Қассобдан текин қолган (гуноҳи билан қўшиб олингани учун текин) мулк унга Қудратилла вофуруш билан яқинлашишга, кейин-кейин унга гумашта бўлиб олишга имкон берди. У гумашталикини жуда ўрнига келтирди: бойнинг мулкига путур етказмаслик учун астойдил жон чекди. Бой билан гаплашганида ҳатто унинг қулоғига озор етказиши мумкин бўлган «р» ҳарфини ичига ютиб гапирарди:

— Буюсинла, тақсий...

Қилтириқ махсум кейинги вақтда жуда камгап бўлиб қолди; афтидан, бу хотинларга яхши гапирай деса — яхши гапи йўқ, ёмон гапирай деса — қурқади. Бўзчи хотинлар совет қонунига мувофиқ саккиз соат ишлаб, ишига яраша ҳақ оладиган бўлганларидан бери дўконхонада бундай «ишбоши»нинг кераги йўқлиги ҳаммага аён эди. Шундай бўлса ҳам, Қудратилла нефмоннинг «уста»си ҳамон шу ерда; у ўзининг кераксизлигини, бўзчи хотинларнинг яширин нафратини пайқаб турса ҳам, хира пашша сингари, дастгоҳлар орасида бедана юриши билан йўрғалагани-йўрғалаган эди.

Хотинлар Қилтириқ махсумнинг бу юришидан, айниқса Онахоннинг дўкон-дастгоҳи атрофида кўп айланиб, баъзан хотинларнинг майда-чуйда гапига яширинча қулоқ солишдан кейинги вақтда унинг «вазифаси ўзгаргани»ни пайқай бошладилар. Мана ҳозир ҳам у Онахоннинг дастгоҳи олдига келиб, илгичка бармоғини гула тишига тегизди-да, Онахоннинг кўзига кўзи тушгандан кейин тупугини қулт этиб ютиб, яна қайтиб кетди.

Қилтирқ махсум чархчилар ишхонасига ўтиб кетганда, кетидан эшик ёпилиши билан арқоқларнинг шақир-шуқури бирин-кетин тинди. Дўконхонадагиларнинг энг ёши, энг шўхи ҳисобланган Ҳожияхон бундай пайтларда биринчи бўлиб ишдан тўхтарди. «Бирпас кулишиб олайлик, қизлар» дерди у. (Кампиру жувон ҳаммани

«қизлар» деб аташ устахонада расм эди.) Ҳожияхон буз туқишни энди ўрганган, ўнг қўли тасма ғалтакни тортса, чап оёғи тепкини босолмас, ўнг оёғи тепкини босса, чап қўли гулаши жуфтлолмас эди. Шунинг учун ишдан дарров зерикар, қулай пайт келиши билан шўхлигини бошлар эди.

Унинг ёнида Қумри деган хотин ишларди. Ёноқ суяғи кенг, сўйлоқ тишли бу хотин Ҳожияхон билан доимо сирдош, у билан пичирлашгани-пичирлашган эди. Қилтириқ махсум чиқиб кетгандан кейин Ҳожияхон навогини тортиб, кунтахтадан турди-да, пешана сочини силаб хотинларга қаради:

— Мунча тез юради-я, қизлар?

Шунда Қумри унинг қўлоғига бир нима деб пичирлади. Гапни ҳамма тушунди, шекилли, бутун дўконхонада кўтарилган қаҳқаҳа ишлаб турган битта-яримта дастгоҳнинг ҳам шақир-шуқурини босиб кетди.

— Рост, қизлар,— деди Қумри очикчасига ўтиб,— вофуруш Қилтириқ махсумнинг ўша вақтдаёқ ахта қилдирган дейишади...

Яна қаҳқаҳа кўтарилди. Ҳатто бурчакдаги дастгоҳда ишлайдиган камгап Рузвон хола ҳам жилмайиб қўйди ва кулги босилгандан кейин бошқаларга танбеҳ берган бўлди:

— Мунча хор қилдинглар лаҳатга киргурни, жувон ўлмагурлар!..

Қийқириқ-кулгига қўшилмаган Рузвон хола аслида Қилтириқ махсумни бу ердагиларнинг ҳаммасидан кўра қаттиқроқ ёмон кўрарди. Ҳар сафар, унинг хом гўштдай кизил, қошсиз кўзларига кўзи тушиши билан холанинг оғир юрак яраси янгиланар, қон йиғлаган қайғули кунлари ёдига тушар, яна «Номуродим, якка чинорим!..» деб фарёд қилгудай бўлар эди.

Қилтириқ махсум бир вақтлар, Қудратилла вофурушнинг гумаштаси бўлиб юрганда, Найманчадаги косибларга унинг бўнагини улашар эди. Бўнак бергани келганда илонни инидан чиқаргудай мулойим бўлар, симкор ундиргани келганда эса ўлик-тирикни фарқ қилмас эди.

Рузвон холанинг эри марҳум Султон бўзчи саксонга кирганида ҳам ўз ҳунарининг миришкори ҳисобланар, Найманчадан Султон бўзчининг чопонлик олача бўзи жуда машҳур эди. Ҳунаремандни жуда танлаб иш тутадиган

Қудратилла вофуруш ҳам унга бўнак юборттирди. Қилтириқ махсум эшик қоқиб келиб, хўжайинининг «қўли гулларга ихлоси» ҳақида бетиним жилмайиб, узундан-узоқ гапиргандан кейин (у ўша вақтларда ҳозиргидек эмас, жуда сергап эди), Султон бўзчини унатди, ҳатто арзонлигига қирқинчи бурам фарағи икки қаердан харид қилишни ҳам ўзи айтиб берди.

Шу-шу бўлди-ю, Султон бўзчи Қудратилла вофурушининг тузоғига илинди. Қилтириқ махсум ҳар жумада келиб бир той олача бўз кўтариб кетадиган бўлди. Лекин чолнинг қарзни кўпая борди, бунинг устига саломатлиги кетиб, жума сайини сиккор узилмай қолаверди. Қилтириқ махсумнинг ҳам авзойи ўзгарди, бора-бора тошдай қотди: кириб келиши билан оғзидан салом-алик ҳам чиқмай, пуқул заҳар сочадиган бўлди. «Дўконининг аравага ортиб кетаман, чорвоғининг соттираман»дан бошқа гапни билмай қолди.

Султон бўзчи ҳар жумани безиллаб кутар, кўзи ожизлигига қарамай, зах дўқонида кечалари билан шам ёқиб бўз тўқиб чиқар эди. Лекин чолнинг аҳволи оғирлашди. Танда ўрашга, барзангтош кўтаришга мажол иетмас, баъзан ўпкаси қисиб, ўтирган жойида кўкрагини повотга қўйиб анчагача бошини кўтаролмай қолар эди.

Эртага жума деган кечаси Рузвон хола нақирчада найча кўтариб дўқонга кириб қолди. Қараса чоли арқоққа юзи билан мукка тушиб ўтирипти. Кампир унинг бошини кўтарди — чолнинг юзида қон йўқ эди.

— Кириб ёта қолинг, отаси рангингиз қочипти.

— Йўқ, эрта жума... азонда яна келади...— деди чол титроқ қўлларини гула дастагига узатиб.

— Келса-келар, лаҳатга киргур, олса чорвоғни оладими?..

— Дўқонни... дўқонни ортиб кетаман, деяпти, кампир.

Отадан қолган шу қўлдастгоҳ чол-кампирини умр бўйи боқди. Бунинг устига, чорвоғ билан дўқон вофуруш боқимандасининг ярмини ҳам қопламас эди. Чол-кампир, қарзни узолмай ўтиб кетсак, биттаю битта ўғлимиз Эргаш бойга умрбод муте бўлиб қолади деб ўйлар, бу фикрни бир-бирига айтмаса ҳам, ҳар қайсиси ўзича ўйлаб, даҳшатга келар эди. Буларнинг ҳаммасини дарров кўнглидан ўтказган Рузвон хола чолни ортиқ қистамади, фақат шамни баландроқ қилиб қўйди-да, ҳужрага кириб кетди.

Кириб ётгандан кейин Рузвон хола ашчагача эри ҳақида ўй сурди. Кейинги пайтларда баъзан унга қаттиқ гапирганларини эслаб ўзини койиди, умрининг аччиқ-чучугини бирга тотган қадрдонига раҳми келиб, эртадан унга ширин сўз билан тасалли бериш, эртами-индин маҳалла хотинларини чахсонга чақириб ишини енгиллатиш, азонда туриб чопонини яхшилаб ямаб қўйишни аҳд қилди.

Тун. Эргаш ҳам келмади. У аллақайси қишлоқда де-волзан тожикларга шогирд тушган, ҳафта-ун кундагина белига уч-тўрт танга пул туғиб келиб чол-кампирини қувонтириб кетар эди. Рузвон хола уни бугун орзиқиб кутди, назарида бугун ўғли келмаса сира бўлмайдиган-дек эди. Лекин келмади. Ташқаридан арқоқнинг сийрак-кина шақир-шуқури эшитилар эди. Рузвон хола ўй аралаш шу занф овозни тинглаб ётиб, пинакка кетиб қолди...

Тонготарда уни дағал шовқин уйғотди.

— Чорвоғингни сотаман, дўконингни ортиб кетаман! Қудратиллахўжа ўз мурувватини оёқ-ости қилганларини маймундай ўйнатиб келган. Ўзинингни суғуриб олади!

Кампир овозни таниди. Қараса чол уйда йўқ. Апи-латил кийиниб дўконга чиқди. Қилтириқ махсум думи гажак чиёндай бўлиб остонада турарди.

Султон бўзчи худди кечагидай, арқоққа бошнини қўйганича ўтирипти. Тепа туйнукдан ёруғ тушиб қолганига қарамай, ёнида охирлаб қолган шамнинг занф шуъласи милт-милт ёнарди. Қилтириқ махсум кампирини кўриши билан бояги гапни такрорлаб олдинга бир интилган эди, шам ўчди. Тонг ёруғида чолнинг бўзга мукка тушган оппоқ юзи кўринди. Оппоқ...

Рузвон хола оёғига биров бирдан болта ургандай тиз чўкди, чап қўли чолиннинг елкасидан сидрилиб ерга тушди:

— Ё раббим...

Қилтириқ махсум, бу аччиқ товуш елкасига тепки бўлиб теккандай, дўкон эшигидан отилиб чиқди. Унинг кетидан, тонг ёруғида Султон бўзчи ҳовлисида аччиқ фарёд кўтарилди: «Номуродим! Якка чинорим!..»

...Қизлар қаҳқаҳаси давом этар, Рузвон хола ичида бу аччиқ кулгини қувватлагани ҳолда, жилмайиб қизларга танбеҳ берган бўлар эди.

Кираверишдаги якка-ягона атлас дўкониди Назокат деган хушбичим жувон ишларди. У сочпопутига осил-

тирган чўлписини жиринглатиб юрар, иккала кошни туташтириб қални ўсма қўяр, ҳатто устахонада ҳам кўп вақтини ўсма қўйини билан ўтказар, кунтахтанинг тагида пиёла синигига эзиглиқ ўсмаси доним шай эди. Назокат Нормат паранг деган ўзига тўқ косибнинг Намангандан тушириб келган ёш хотини бўлиб, эри ҳозир ўз уйида қалами дўкон тутадн дейишади. Нормат паранг Қудратиллахўжа билан азбаройи қалинлигидан, Найманчада биттаю битта атласчи бўлган Назокатни бойнинг ўз илтимоси билан корхонага берганмиш.

Назокат хотинларнинг бугунгидай хушчақчақ гурунгларига қўшилиб, ҳузур қилиб кулар, лекин суҳбагга аралашса, қизиқ гап айтаман деб «пайровдан чиқиб кетар» эди. Афтидан у хотинлар кулгисининг асл мазмунини фаҳмамас, шунчаки шўхлик деб ўйлар эди. Шунинг учун, баъзан тилга келган гапи кулгиси бўлса ҳам, мазмуни хотинларнинг раъйига тўғри келмай, жавобсиз қолар, туппа-тузук авж олиб турган қаҳқаҳа чўққа сув сепгандай босилиб қола қолар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Моки-я, моки,— деди Назокат,— нуқул Онахонга гиргиттон бўлади, жигаридан урганми дейман...

Бу гапга ҳеч ким кулмади. Ҳамма ҳеч ким билан иши йўқдай бир меъёрда секин ишлаётган Онахонга қаради. Рузвон хола Онахоннинг иззат-нафсига тегиши мумкин бўлган бу гапдан ғижиниб, Назокатни еб ташлагудай хўмрайди. Ҳамма ўзини унғайсиз сезиб, бир ишга қўл урган бўлди.

— Ўйиндан ўт чиқазасан, жувон ўлмагурлар,— жовради Рузвон хола, мокида чувалган ипни тиши билан «қирт» этиб узиб.

Лекин Онахон бу гапларга бепарво, ўз ўйи, ўз иши билан банд эди.

У, тўрдаги даройи дўкон деб аталадиган энг катта дастгоҳда ишлар, сарпинка нусха қўйлаклик тўқир, у вақтларда нодир нусха ҳисобланган, фақат миср ипдан бўладиган бу энлик матони шу даройи дўкондагина тўқиш мумкин эди. Онахон бу дўконда ишлай оладиган камдан-кам чеварлардан бири, Найманчада эса битта-ю битта ноёб бўзчи ҳисобланар эди. Қудратиллахўжа учун даройи дўкон билан Онахон ҳам биру, қолганларнинг жами ҳам бир, шунинг учун хўжайин кўпинча Онахоннинг раъйига қарар, тўғриси, ундан қўрқар эди. Унинг

учун Онахоннинг ўзидан ҳам кўра бўзчи хотинларнинг Онахонга бўлган ихлоси даҳшатлироқ эди. Бойнинг бу заиф томонини пайқаган Қилтириқ махсум ҳам хўжайин даргоҳига келганида, устахона ишларидан ҳам аввал Онахоннинг кайфияти, айтган гаплари, хотинлар билан нималарни сўзлашгани тўғрисида тиз чўкиб маълумот берадиган бўлган эди. Онахоннинг эски шаҳарда очилган хотин-қизлар клубига қатнайдиган бўлганини эшитиб ваҳимага тушган бой Қилтириқ махсумни устахонанинг бошқа ишларидан бутунлай халос қилиб, фақат Онахонга айғоқчи қилиб қўйди. Қилтириқ махсумнинг «вазифаси ўзгаргани» шу эди.

Онахон уч газлик арқоққа мўғиз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пештомонига тушиб қолмагани ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Шунинг учун хотинлар кўпинча унинг дўкони атрофига тўпланиб, танглайларини тақиллатишиб, ишини томоша қилишар эди. Лекин кейинги вақтларда бундай тўпланишларнинг «иш томоша қилиш» маъноси йўқолиб кетди. Хотинлар, қайтага, Онахон ишдан тинган пайтларда тўпланадиган бўлишди.

Ҳозир, хотинларнинг ҳаммасини қизиқтирадиган ушандай одатдаги гурунгни бошлаш учун зап қулай пайт келди-ю, лекин Онахон ишдан тинмаяпти. Қумри билан Ҳожия бир нимани пичирлашди, Қумри қизни нимагадир қўярда-қўймай қистайди, қиз эса негадир ийманади. Охири у нимчасининг чўнтагидан бир парча оқ қоғозни, дўконнинг аллақаерига беркитиб қўйган жимжилоқдек кемтик қаламни топиб олди-да, секин Онахон томонга юрди. Рузвон хола бир нимани тушунгандек унинг кетидан маъноли қилиб қия қараб қолди.

Ҳожияхон қоғоз билан қаламни кўрсатиб бир нима пичирлаганда Онахон ишини тўхтатиб, ёқимли кулди, қиз бўлса қип-қизариб ерга қаради. Қиз боланинг кўнглини дарров пайқайдиган Рузвон хола бу ҳаракатларни ер тагидан кузатиб, ҳамма гапни тушуниб турар, лекин қувонганини билдирмас эди. Ҳожияхон Рузвон холанинг фрунзечи қизил асқар ўғли Эргашвойга «шириншакар» хат ёздириб олмоқчи. Бундай хатни фақат Онахонгина кўнглидагидай қилиб ёза олади. Онахон хотин-қизлар клубида саводини чиқарибди, деган гапни эшитганидан бери қизнинг дарду хаёли шу эди. Анчагача юраги дов бермай юрди-ю, Қумрининг қистови билан

ахири бугун журъат қилди. «Ҳеи ким билмасин» деди Ҳожия, жимжилоганин тишлаганича ердан кўзини олмай. Рузвон хола буларнинг ҳаммасини қулоғи билан эмас, дили билан эшитиб, фаҳмлаб турибди. «Китобдагидай келлиштириб ёзинг, опаюн, нима дейишни... ўзингиз биласиз». Қиз уялганидан Онахонга ортиқ қаролмай, бирдан қайрилди-да, югурганича ўрнига борди. Қизарган юзини қаёққа яширишни билмасди, унинг қизларга хос ширии қилиқлари Рузвон холанинг оналик қувончини ошкора қилиб қўйди. Кампир нима қилганини ўзи ҳам билмай, тез бориб ёшли кўзларини қизнинг чўдай қизил юзига босди.

— Бўйгинанига онанг қоқиндиқ...

Кейин Эргашвойнинг номини тилга олиб, ростаканига йиғлаб юборди.

Ҳожиянинг шу иш баҳона бўлди-ю, ҳамма дўконларда мокилар тинди. Гап-сўз ҳам тинди. Рузвон хола билан Ҳожияхон қилиб қўйган ишидан уялгандай, иккови икки ёқда ердан бош кўтармай бир нима билан овора бўлган бўлдилар. Онахон уларнинг она-болалик меҳридан завқланиб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикканча, қўлини иягига қўйиб ўтирарди.

Ташқарида ип оҳорлаётган хотинларнинг ўзаро гапи, чархларнинг гув-гувлаб айланиши, савағичларнинг гуп-гупи эшитиларди. Тепа тўйнуқларни чанг булутни қоплаб, дўконхона қоронғилашди.

— Нимани ўйлаяпсиз, Онахон қизим?— деди Рузвон хола анчадан кейин.

Ҳамма ўйчан ўтирган Онахонга қаради. Онахон бошини кўтарди:

— Мен сиздан сўрамоқчи эдим, хола, сиз-чи, сиз нимани ўйлаяпсиз?

Рузвон хола аста юриб келиб, Онахоннинг рўпарасидаги дўкон поясига суянди.

— Ростини айтсам, Онахон қизим, кўнглим яримта... Нимадандир кўнглим тўлмаяпти. Қандайдир бошқача ишлашни тусаяпти одам... Сиз ҳам шунақамисиз?

— Вой, бу иш бўлмай нима экан?

Бу гапини бурчакдан туриб айтган Назокат томонга ҳеч ким қарамади. Хотинлар аста-секин юриб Рузвон хола турган жойга тўплана бошладилар. Онахон, одатдагича, ўртага тушиб қолди. Энди ҳамма унда гап кутаётганини биларди.

— Мен ҳам шунақаман, хола. Иш... рostaкам иш қилгинг келади киши. Тўғри, илгарилар ишимиз бўйинмиздан боғлаб бировнинг қўлига қўл қилиб туг'азар эди.

— У меҳнат эмас, заҳмат эди, болам.

— У заҳматли меҳнат эди. Бу, ҳозиргимиз бўлса... меҳнатнинг қуруқ ўзи...— Онахон жим қолди.

Лекин хотинлар гапнинг давомини кутардилар.

— Учинчи хил ҳам бор, у — ҳузурли меҳнат. Кўнгил ана шунисини тусаяпти,— деди Онахон.

— Ана шунисини айт, болам, шунисини айт.

— Ана шунисини айтинг, Онахон,— деди Қумри ҳам барзангтошдан тушган яримта гиштга чўққайиб ўтириб.

Ёш Ҳожия олов кўзларини чарақлатиб Онахонга тикилган эди, сўлкавойини жиринглатиб Назокат ҳам яқинлашди:

— Меҳнат бўлгандан кейин ҳаммаси ҳам бир гўрда,— деди у.

— Оқибати-чи?— деди Онахон.

— Оқибати? Оқибати — муллажиринг-да. Ишласанг — еганинг олдингда, емаганинг кетингда. Ишламасанг — икки қўлинг бурнингда.

— Ана шу-да: пул! Биз ҳозир фақат пул деб ишляпмиз.— Онахон жаҳли чиққандай гапирди, лекин у Назокатнинг гап учини топиб берганидан хурсанд эди.— Аммо пулдан кўра афзалроқ нарсалар бор. Сиз туққан анави хонатлас қаёққа кетади, Назокатхон? Қудратиллаҳужанинг баззозлик растасига боради. Биз туққан матанинг пулини Қудратилла нефмон даста-даста қилиб сандиғига тахлайди. Борди-ю мана шу мата капратипга чиқса-чи?

— Ҳайтовур, болам, ўшанда шу пуллар ўзимизнинг косиб ҳукуматнинг ғазнасига тушади-я!— деди Рузвон хола ўзи топган фикрга ўзи ҳайрон бўлиб.

Хотинлар бир-бирларига қараб олишди. Назокат бир нима демоқчи эди, Қумри нос отиб, «сен жим тур, гапнинг қизиги чиқяпти» дегандай қўл силтади.

— Ана ўшанда,— деб давом этди Онахон,— меҳнатингнинг оқибатини кўрасан, кўнглинг ўсади, ҳузур билан ишлайсан, бу — пулдан кўра афзалроқ...

— Вофуруш матани капратипга бера қолармиди?!

Назокатнинг луқмалари ҳеч кимга ёқмай, эътиборсиз қолаётган эди, бу гапи хотинларни ўйлатиб қўйди.

Рузвон хола ерга тикилиб қолди, Қумри Назокатга ўқрайди, Ҳожияхон бармоғини тишлади.

Лекин Онахон бу гапга парвосиз қаради, қайтага чехраси очилди.

— Вофуруш матани капратинга бермайди, буниси рост.

— Бўлмаса ҳузурли меҳнат деганинг нима бўлди, болам?

— Уни биз бошқа жойдан топамиз.

Бундай суҳбатларга кам аралашадиган Анзират кампир (уни «Шукур кампир» ҳам дейишарди) бир чеккада чўнқайиб ўтириб, чувалиб кетган мокиси билан овра эди.

— Ёш умрга кўҳистон гулистондир, қари умрга гулистон ҳам гўристондир...— чўзиб минғиллади у ўз-ўзи-ча.— Ёшлик шу экан-да, қирғоққа чиқиб олдим дегунча осмонни ҳавас қилади.

— Сиз-чи, Анзират хола, орзу-ҳавасингиз йўқми?— сўради Ҳожия.

— Шоптоли қоқидек буришиб, эски маҳсидек шалвираб қолибмизу, бизга ким қўйибди, болам. Шунисига ҳам шукур.

— Ҳай, Шукур кампир, мучалингиз тўнғиз бўлиб, сафар ойининг ўн бирида туғилганмисиз, нима бало, сира эл бўлмайсиз-а?— деди Рузвон хола.

— Бир оёғим тўрда-ю бир оёғим гўрда, ажал деган рўдапо эшикнинг тирқишидан мўралаб турибди-ю, қолган беш кунимга шукур қилмай, яна орзу-ҳавас қилайми, айланай овсин?

Рузвон хола тутоқиб кетди:

— Овсин деманг, ажал оғзингиздан мўралаяпти, гапингиздан кафан ҳиди гупиллайди-я... Қўйинглар шуни, қизлар, гапир, Онахон, айланай, ўзинг гапир.

Онахон ўзининг гапига илҳақ бўлиб турган хотинларнинг кўзларига бир сидра қараб чиқди-да, гўё улардан нимагадир розилик олгандай, чеккада чўққайиб ўтирган Анзиратгагина қараб гапирди:

— Биз артелга кетамиз.

— Вой ўлай,— деди Назокат юзини қўли билан тўсиб,— эркаклар билан бирга ишлагани-я?

Хотинлар савол назари билан Онахонга тикилиб қолишган эди, Рузвон хола ўрнидан туриб қўлини пахса қилди:

TOSHKENT SHIRAZIY TUMANI
№ 21283

— Мана шу лаҳатга киргур Қилтириқ махсумнинг юзини кўрмайманми ишқилиб майлига...

— Йуқ,— деди кула-кула Онахон — хотинлар артели очилади.

Хотинлар чувиллаб кетишди. Хожия Онахоннинг юзидан ўпиб қочди. Қумри бўлса, «Нормат паранг сени улса ҳам артелга юбормайди, бузуққа чиқаради», деб бояги ёқимсиз луқмалари учун Назокатдан уч ола бошлади. Бу гаплар Назокатга айил ботди.

— Бормаганим бўлсин!— деди у қичқириб.— Бой ота ҳам сенларни қўшқўллаб узатиб қўя қолмас!..

— Ҳа, бу бурунинг шунақа қилиши ҳам бор-а,— деди Рузвон хола Онахонга қараб.

Онахон гап бошлаганда шовқин яна тинди.

— Тўғри, бўри. Аммо тиши синган бўри. У билан менинг гапим лўндагина бўлади. Лекин, бир лекини борки, беш-ўнта хотин билан артель очила қолмайди. Артель катта бўлади — юзлаб хотин-қиз керак. Бутун умид — мана шу Бузчигузар хотинларида. Ана ўшаларни орқамиздан эргаштира олсак бўлгани.

Онахон ишга тушмоқчи бўлиб, тандага ўгирилиб ўтирди, хотинлар гапнинг давомини кутар эдилар.

— Шу артелни очишни ҳукумат айтганими ахир, қизим? Ундоқ бўлса бормайдиган эси паст бор эканми?

— Журахон аям айтган!..

— Бакила опамнинг ўзлари-я?..

Ўз дўконлари олдига кетаётган хотинлар бу томонни эшитиб, яна Онахон томонга қарадилар. Суҳбадан бошланадиган бўлиб эди-ю, шу пайт эшик сийди — тоқисини бошидан баланд кўтариб шақиллаганича Қилтириқ махсум кириб келди. Бу — иш вақтининг таъмом бўлгани эди...

Бузчи, чархчи, найчакаш хотин-қизлар «цеҳ»лардан чиқиб, қоронғи даҳлизнинг бурчагидаги паранжи ўюминини улаша кетдилар.

— Анзират, мана бу сеникими?

— Бандаги ямоқ бўлса меники.

— Чачвонимни олворинг, Ойниса кепнойи!

Қумри эски чачвонини Назокатнинг оёғи остида топиб олди шекилли, қоронғи бурчакда иккови талаша кетди.

— Нега оёқошти қиласан, Рузвон ўлгур!— деди Қум-

ри эркакча дўриллаган овоз билан.— Сўлкавойнинг шартга юлиб юзингга солайми?

Шовқин бўлиб кетди. Назоканинг шаллақилик билан чинқиргани эшитиларди:

— Ҳа, оҳоринг тукилдими, қўтир жомашов!..

Хотинлар анчагача шу таҳлитда шовқин-сурон билан уймалашишди. Ҳожия бўлса, Опахон билан Рузвон холанинг паранжисини зўрга топиб, тупдан отилиб чиқди.

ИККИНЧИ БОБ

— Собир мастеравойнинг беваси...

Опахонни шундай деб аташарди. Хотин кишини оти билан қақирш унга керагидан ортиқ ҳурмат билдиришдай бўлиб туюладиган замонларда қўйилган бу ном беш-олти йилдан буён, айниқса, Найманчада энг эътиборли ном бўлиб кетди.

Муюлишдаги мана бу кўримсизгина лойсувоқ уй маҳалла хотин-қизларининг кўз тиккан жойи бўлиб қолди. Ёровлар унга қувонч, умид билан, бировлар бўлса хавотир билан қараб ўтади. Очиқ хотинлар, баъзан эса сочинин калта қирқтириб бошига қизил дурра ураган жувонлар келиб кетадиган бу уйга Қудратиллахужа ҳам бепарво қарай олмайдиган бўлди. Шаҳар хотин-қизлари орасида Жўраҳон вакила деб ном чиқарган очиқ хотиннинг келиши бўлса, айниқса, шариат пешволарининг ваҳимасини оширди.

Аслида, бу уйда ваҳима қиладиган ҳеч гап йўқ. Унда Собир мастеравойнинг беваси ўзининг икки қизчаси билан етти йилдан бери эл қатори бир нав тирикчилик қилиб келяпти.

Опахоннинг устахонада бўз тўқиб топганини икки қизчаси рўзғорда учма-уч қилиб, бинойидек уй тутишадди. Уйлари фақиргина бўлса ҳам, ҳовли-жойлари ҳаммаша ойидадек. Турсуной билан Башорат ҳар куни уй ичи-ю йўлакларни супуриб-сидириб, ҳамма ёқни саранжом-саришта қилиб, қозон осиб, оналарини ишдан куттишадди.

— Ойижон, дастурхонни ёзайми?— деди Башорат учоқ бошидан туриб.

Опахон эндигина ишдан келиб, обдастадаги муздек сув билан юз-қўлини юваётган эди. Қизчасининг овози билан бирга, кўк солиб, қатиқланган маставанинг лаз-

затли ҳиди келди. Муздек сув, ғамхўр қизчасининг меҳрибон товуши ва бу лаззатли таом ҳиди онанинг кўнглини очди, ҳорғин ва негадир ўйчан кўринган юзида табасум балқиди.

Она ишдан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизчаларини кўриб-қўйиб, кўнгли ёзилар, янги, чиройли кунлар туғилаётганини, қандайдир абадий сўлмас ёшлик чечак отаётганини ҳис қиларди, бу ҳиснағ ўз қизчаларигагина боғлиқ эмаслигини, атрофидаги турмушга, кейинги вақтда ўзида туғилган ўй ва орзуларга, одамларда, дугоналарида, клубдаги гурунгларда сезилаётган янгиликларга боғлиқ эканини ҳали ўзи англаб етмасди.

Онахон уй ишига камдан-кам қарайди. Дастёр бўлиб қолган қизлари, айниқса катта қизи Башорат уни кундан бери рўзғор ташвишидан қутқазган. Бугун ҳам, кундагидай, қизчаларини севиб-қучиб, тайёр овқат, гайёр жойга, сандал ўрнидаги бўз дастурхон ёзилган хонтахта ёнига меҳмондай оёқ буклаб ўтирди. Иссиқ овқат тўла косани тагидан қозон сочиқ билан кўтариб келаятган Турсуной ҳовлининг қоқ ўртасига келганда «вой!» деб чинқириб юборди. Косани ташлаб юборай деганига қаёқдандир пайдо бўлган Башорат югуриб келиб яланғоч қўли билан овқатни шартта елди-да, хонтахтага элтиб қўйди. Турсуной латтани ерга ташлаб, кўзини юмиб бармоқларининг учини тишлаганича жойида анча туриб қолди. Кейин қизлар қаҳқаҳлаб кула-кула оналари ёнига келиб ўтиришди.

Башорат бу йил ўрик гулида ўн бешга кирди. Унинг юз-кўзи отасига тортган эди: қошлари қалин, юм-юмалоқ ёноқлари ҳаминша қизил, ниҳоятда пишиқ, тўла ва бақувват гавдаси ҳам худди юзидай юмалоқ, шунинг учун онасининг нимчасини кийганда қўлтиқ чокидан йиртмай қўймасди. Башоратнинг сақичдай қора сочи жуда калта, ўганида диккайиб турар эди.

Турсуной ундан икки ярим ёш кичик бўлса ҳам, сочи белига тушар, эски духоба нимчасининг орқасини ярқиратиб юборган эди. Турсуной, нимранггина узунчоқ юзи, учли ияги билан онасига ўхшаб кетарди. У маржон, исирға, узук тақишни бировлардан кўриб ҳавас қилар, лекни ингичка кўкимтир томирлари биллиниб турган бўйини ва қўлларига бу зийнатлар ярашиб тушмас эди. Опаси кўп кулар, ҳар ишни тез ва шатир-шутир қилар, шунинг-

учун ҳам уйда бирор идиш-товоқ сннса албатта ундау кўришар эди. Турсуной бўлса ёшига ярашмаган даражада ўйчан, ҳар нарсадан тез ва узоқ вақтгача тасирланадиган қиз эди.

Баъзан Башорат томга гўзапояга ёки болохонага тарашага чиққанида, шоти қолиб ўзини шундоқ пастга ташлаб юборарди. У буни журттага, синглисини қўрқитиш учун қиларди. Бундай пайтларда Турсуной бир четда кўзини юмиб, анчагача ҳушига келолмай турарди.

Башорат овқатни ўғил болалардай тез, аспир-шапир ичиб, ҳаммадан олдин тугатди-да, бир ҳафтадан бери қайта-қайта ҳижжалаб ўқиган эски газетасини токчадан олиб яна столга ёзди. Овқатдан кейин қўлга газета олишини у, Ефим тоғалар оиласидан ўрганган эди. Бир томони яхлит мақола, кейинги бети эълонлар билан тўлган бу русча газетани онаси ўтган ҳафта хотин-қизлар клубидан олиб келган, Башорат уни ҳар ўтирганда сарлавҳасидан тортиб то босмахона адресигача ўқиб чиқар, ҳарфлар уриштирилганида сўз чиққанидан хурсанд бўлиб, яна бошидан тушаверар эди.

— Ма... мастер... мастерские... и... имени... и...— деб гўнғиллади Башорат ўзидан-ўзи, кейин:— Ленина!..— деб юборди сира тугилмасдан ва қора кўзларини чарақлатиб оёисига, синглисига қараб қўйди.

Бу номни у иккинчи учратишдаёқ сира ҳижжаламай айтадиган бўлди, ўқиганида бу сўзнинг келишини кутиб туради, унга етгунча бошқа қийин сўзларни ҳижжалаб қийналиб кетади, бу сўз яқинлашганда уни бир кўзи билан олдиндан кўриб туради ва етиб келганида уни бўғинларга бўлмай баландроқ қилиб бирдан айтади-да, тингловчиларга завқ ва ғурур билан қараб қўяди.

Айниқса шундай пайтларда Турсунойга опасининг «газета ўқиши» аллақандай сирли бир мўъжизадай кўриниб кетарди. Лекин Башоратнинг тиниш белгиларига сира тўхтамай, сарлавҳаларни ҳам бирга қўшиб, бир оҳангда ҳадеб тутилиб ўқийвериши, айниқса эълонлар бетига ўтганида Турсунойни ҳам зериктириб юборарди.

— Байти йўқ экан-да, опа?— деди у қўлини нягига тираб ўтирган жойидан.

— Вой, китобмидики бу, байти бўлса,— деди опаси.— сенинг бор билганинг байт экан-да!..

— Байт яхши-да, бўлса ашула қилардим.

Турсуной ашулани яхши кўрарди, ашула эшитса дар-
ров ўқиб билиб, ҳовли супурганда ўзи айтиб ўзи завқ
қилар, баъзан ширин кўнгироқ овози билан қўни-қўшни-
нинг ҳам диққатини тортар эди. Маҳаллада тўй-пўй бў-
либ ёр-ёр айтила қолса Турсунойни уйга қайтариб ке-
лиш жуда қийин. У «Олмача анор», «Лаъли Бадахшон»
сингари ашулаларни жуда келиштириб айтар, устахона-
га ўтадиган аравакашнинг яллаларини ҳам илиб олган
эди. Лекин унинг тез-тез, айниқса ёлғиз қолганда айта-
диган ашуласи битта. У бундай деб бошланади:

Узун-узун аргамчи
Ерда ётса майлими,
Отажоним қора ерда —
Гўрда ётса майлими...

Онахон бу ашулани биринчи эшитганида, қизига бил-
дирмай узоқ тинглаб турган, кейин кўзидаги намни
яширмай:

— Овозинг бирам ширин бўптики, қизим...— деб
юборганини ўзи ҳам билмай қолган эди.

Шундан кейин ашулани Башорат ҳам яхши кўриб
қолгану, лекин сир бермайди.

— Байт ёзадиганлар осмонга қараб, ўйла-аб, ичидан
ашула чиқазаверар экан,— деди у.— Мана роман-китоб
ёзадиганлар одамлар нима қилса шуни ёзади. Жуда қи-
зиқ...

— Байт ёзадиган одамни бир кўрсам эди...— деди
уйчан ўтирган Турсуной.

— Байт, роман-китоб ёзадиганларнинг кўпи ўлган
экан,— деди билағонлик қилиб опаси.

Турсуной қўлини иягидан олиб, кўзини катта очди:

— Вой бечоралар...

— Роман-китоб ёзадиганлар-чи, ҳамма нарсани худ-
ди ўзлари кўргандай ёзишар экан. Софья опамдаги ро-
ман-китобда-чи, худди дадамнинг қилган ишларини шуи-
доққина олиб ёзган-а!

Онахон чуст дўппига жияк тортиб ўтириб қизчалари-
нинг суҳбатига қулоқ соларди. Ҳозир унинг ҳорғин
юзидаги юмшоқ жилмайиш бирдан сўнди. Унга доим
Собиржонни эслатадиган Башоратнинг «дадам» дейи-
ши алланечук ҳазин эшитилди. Қизига тикилган катта
қора кўзларида яна ўша мунглилик, кулганида ҳам

бутунай йўқолмайдиган ўша намли тим қора нуқта пайдо бўлди. Унинг кўзидаги бу ғамгин нуқта оғир жудодикдан қолган, буни фақат уйчан Турсунойгина пайқар, Башорат бўлса унча парво қилмас эди.

— Рост!— деди Башорат.— Ефим тоғамникига борганимда олиб келаман ўша роман-китобни.

Онахоннинг нам кўзлари пурланиб кетди. Юраги қандайдир далда сезиб, нафаси енгиллашди. Қизлар дадаларини эслаганларида доим Ефим тоғани тилга олар эдилар. Бу она кўнглида «болаларим етим эмас» деган бир қувончлик тасалли, Собиржон ва Ефим номи билан боғлиқ бўлган ғурур ҳиссини уйғотар эди.

— Рост, ойинжон,— деди Башорат,— энди ўша роман китобни ўзим ўқийман, эртага Ефим тоғамникига бориб олиб келайми?

— Хўп, қизим, бор, эртага бориб олиб кела қол.

Она товушидаги юмшоқ товланиш болаларга чарчаганлик аломати бўлиб туюлди. Қизлар ҳазил-кулги, қий-чув билан ўрин сола бошладилар, пар ёстиқ талаш бўлиб, тахмондаги кўрпани ағдардилар, уюлиб ётган кўрпа-тушак устида бир-бирларининг сочларидан тортиб, қитиқлашиб анчагача ағанашгандан кейингина тинчиб ётдилар. Онахон еттинчи чироқ шишаси устида кафтини тутиб, «пуп!» деди, кейин ётиб, ой нури ёритиб турган деворга беихтиёр кўзи тушди. Унда Собиржоннинг пахталик кийиб тушган расми осифлик турарди...

...Косиб боласи косиб — Собиржон ҳамма йўқсил бўзчилардек, ёшлигиданоқ феъл-қони бузилган, асабий йигит эди. Мана шу ўчоқбонни ўрнидаги ота мерос дўконнинг уззукун шақирлаши бир жуфт қўлга тикилган бутун бошлик оиланинг рўзгорини тебратолмасди. «Тутунсолиқ» деб эшик қоққан миршаббошига, ё, айниқса, «симкор узиш» учун каллаини саҳарлаб пайдо бўлган Қилтириқ маҳсумнинг хом гўштдай қизил кўзларига дуч келган кунлари Собиржоннинг қўли ишга бормас, қони қайнар, феъли бузилар, масаллиқ йўқлигини кўра-била туриб ҳам, ҳориб-толиб чахсондан қайтган Онахонни «қозон осмадинг» деб жеркиб қақшатар эди. Уни қашшоқ турмуш азоби эзар, лекин у, бу азобнинг асл илдизини тушунмай, аламини хотин, бола-чақасидан олар эди.

Бир куни у аллақаяёқдан бўза ичиб келиб, аввал осто-

нада турган найча тўла пақирни тепиб ағдарди, кейин киминдир сўкди, Онахонга ўқрайди, ургани қўли бормадди шекилли, бурчак-бурчакда писиб турган болалари ўнidan ўтиб дўконга ўзини урди, дув тўкилай деб турган эски дўкон гурс этиб ағдарилди, Собиржон бир қабилх одамнинг юзига тупургандай тупурди-да, дўконнинг ўқпоясини тепиб синдирди...

Мана шу воқеадан кейин эртасига юзини кўрпага ўраб анчагача ўнidan турмай ётди; балки қилмишига пушаймон еб, хотин, бола-чақасининг юзига қарагани ботинмагандир, балки эндиги дўконсиз бўзчи турмушининг даҳшатларини кўз олдига келтириб, ёруғ дунёга кўз очгиси келмагандир, балки алам ёши жиқ тўла кўзларини бировга кўрсатгани ор қилгандир.

У вақтда ҳали эс-ҳушини танимаган Башорат билан Турсунойга ниҳоятда даҳшатли кўринган бу воқеаларни Онахон тўғри баҳолар эди: «Йўқликдан» дер эди у ва ўз ҳолига, кўпроқ эса эрига ачиниби, бурчак-бурчакда ўқсиб тўйиб йиғлаб оларди.

Собиржон ўзи тепиб синдирган дўконга қарамай қўйди. У, кун билан қаёқларгадир йўқолиб кетар, кечқурун келиб индамай ўралиб ётар эди; Онахон бўлса жинчирокда туни билан ўтириб дўппи тикар, энди олти ёшга кирган Башоратни зўр бериб қатим тортишга ўргатар эди.

Тўртинчи кун Собиржон эрталаб нонушта қилмай, кетишга отланди. У бир ҳафтадан бери уйда қозон осилмаганини, нонуштада ёйдиган бир бурда нони қизчаларни учун нимага тенг эканини биларди.

— Дадаси...— деди мунғайиб Онахон, у чиқиб кетаётганида.

Собиржон жавоб бермади-ю, бирпас тўхтаб, эшик ёнида турган кичкина қизи Турсунойнинг бошини силди, кейин чиқиб кетди.

Кечқурун олти танга пул олиб келиб хонтахтага қўйди. Пулни ҳаммоллик қилиб топганини айтмади.

— Темир йўл устахонасига ишга кирадиган бўлдим,— деди у кечки овқат пайтида.

Хотини унинг ишга кирадиган бўлганидан ҳам кўра, маслаҳат сўрагандай гап бошлаганидан хурсанд эди.

Шундай қилиб, Собиржон темир йўл устахонасида ишлай бошлади. Бир ой ишлади. Бир йил ишлади. Уйда тирикчилик ўша-ўшаю, лекин вофурушлар домидан

кутулганига Собиржон хурсанд, феъли ҳам ўзгара бошлади. Унинг қизчаларига меҳрибон бўлиб қолганини она аниқ сезиб турарди. Онахон банд бўлиб қозон осолмай қолса, илгаригидай жеркимас, ўчоққа ўзи қарашиб юборар, Онахоннинг кечалари утирганини кўрса: «Қўй, йигиштир энди, кўзингни олдириб қўйма тагин» дер эди.

Ишдан келгандан кейин қизларига поезд ҳақида ҳикоя айтиб берар, паравознинг «пи-пийп» деб юришини қилиб кўрсатар эди. Онахон эри илгаригидан кўра анча кам толса ҳам сира зорланмас, кўнгли тўқ. Собиржоннинг қорамоёга ботиб ярқираб кетган қўлқони билан шимини гўё роҳат қилиб ювар эди. Турсуной билан Башорат энди оталарининг ишдан қайтишини оракиб кутардилар. Шунинг учун ҳам, унинг кейинги вақтларда баъзан ишдан кечикиб қайтиши болаларгагина эмас, онага ҳам дарров сезилди.

Собиржон деярли кун оралаб ишдан кеч қайтадиган бўлди. Гоҳо ярим кечада қайтади, дам оладиган кунлари ҳам бир ёқларга кетиб, узоқ юриб келади. Онахон унинг қовоқхонага ўрганган бўлиши мумкинлигини гумон қилишга ҳам журъат этмасди, чунки Собиржоннинг ундай эмаслигини аниқ билади. Шундай бўлса ҳам, бир кунни ярим тундан ҳам кеч қайтганида юраги бетлаб бир сўради. Собиржон меҳрибон жилмайди ва:

— Ўртоқларимнинг олдига бордим,— деб қисқа жавоб берди.

Онахон бу жавобни кейин-кейин ўйлаб ташвишга тушди. Замона нотинч эди. Янги шаҳарда аллақайси бир маҳкамага неча юз киши таёқ кутариб бориб эшигу ойналарини синдирибди, шу одамлардан нечаси қамалибди, деган хабар ҳамма ерда дув гап эди. Ҳокимнинг боғида икки мастеровой битта миршабни ўлдириб кетибди, деган гап ҳам бор. Собиржон бировларнинг гапига кириб шунақанги ишларга бош суқмаса эди! Ўртоқлари ким экан?..

— Ўртоқларингиз ким?— деб сўради Онахон.

— Ўзим мастеровой бўлганимдан кейин ўртоқларим ким бўларди?!

— Отаси,— деди Онахон ёлворгандай,— анави миршаб ўлдирадиган мастеровойлар билан ўртоқ бўла кўрманг тагин!..

Собиржон жилмайди. Хотинининг рўпарасига келиб биллагидан ушлади. Унинг кенг ёноқли юмалоқ юзига

қон югурди, қуюқ қошлари кўтарилиб, чиройли кўзлари чарақлади. Онахон кўзини пастга олиб, унинг қорамой ҳиди келиб турган қадоқ қўлига кафтини қўйди.

— Онахон,— унинг овози ёқимли ва жиддий эди (Онахон унинг бундай гапиришини биринчи эшитиши), — менинг мастеровой ўртоқларим одам ўлдиришмайди. Миршаб ўлдиришдан ҳазар қилишади улар. Лекин қондан қўрқишмайди... Кўпчилик туфайли, албатта. Сен билан менга ўхшаган, умрида белбоққа ёлчимаган бўзчилар учун, қорни тўйиб нон емаган заҳматкаш камбағаллар учун... Бундайлар жуда кўп. Мана бизнинг Найманчада тўртта-бешта вофурушу, қозн, имом... Уларни текни боқаётган қашшоқ бўзчилар-чи? Қанча? Ўзинг ўйлаб кўр. Мана ўзинг... ўзинг нима кўрдиги? Аввал раҳматлик отанг зулм қилди, сотмоқчи бўлди. Қашшоқликдан, албатта... нодонликдан. Кейин мен... яхши кўриб олган мен...— Собиржон ерга қаради,— жеркидим, ала-мимини сендан олмоқчи бўлдим, қўл кўтардим... Қорнингни нонга тўйгазганим йўқ, кечалари кўздан қолиб тиккан дўппингни ўзинг киёлмайсан.

Онахон бу гапларни тингларкан, нимадандир қувнона, нимадандир қўрқар эди. У ўзи, ўз бахти ҳақида сира ўйлаган эмас, худди шундай бўлиши керак, пешонага битгани шу деб билар, ўзи ҳақида бундай гапларни ҳеч ҳам эшитган эмас эди. Наҳотки унинг ҳақида, унинг бахти ҳақида ўйлайдиган одамлар ҳам бўлса?

— Сен билан бизни ҳам ўйлайдиган одамлар бор, Онахон,— деди Собиржон худди унинг ўйларини уққандек,— мен уларни кўрдим, танидим. Улар миршаб ўлдиришмайди. Миршаб нима? Миршаб нодон бир қўл. Аслида у ҳам сен билан бизга ўхшаш одам бўлган. Лекин уларни бизнинг бошимизга таёқ қилиб тутган қўлни қирқиш керак. Ана ўшанга келганда менинг ўртоқларим қондан ҳам ҳайиқмайдилар. Ана ўша қўл... пошшоллик.

Онахон иссиқ елкасига биров муздек қўлини босгандек, сесканиб тушди. Унинг вужудини қўрқув босди. Қалби билан сездики, Собиржони қандайдир хавфли, даҳшатли бир ишга бош қўшибди. Энди билса, боя ўз бахти ҳақидаги ширин ўйга берилиб, Собиржоннинг ҳаётини ўйламаган экан.

— Пошшолликка қарши... дадаси, болаларимиз бор... Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди. Улар

ёнма-ён туриб, тўрда сочларини тўзғитиб, майни пичиллаб ётган қизчаларига қарадилар.

— Ҳа, болаларимиз бор,— деди Собиржон овозини пасайтириб ва Онахонни ўзига яқинроқ тортди:— Шулар учун, шуларнинг биздек оч-юпун бўлмасликлари учун...

Онахон унинг кўкрагига бош қўйиб йиглаб юборди.

— Йиглама, ҳеч қўрқадиган жойи йўқ. Битта менмидим? Мана ўртоқларимни олиб келаман, кўрасан. Индинга биттаси келади. Ўртоқларимнинг ичида энг асили. Ақлли, мард. У турмадан ҳам, сургундан ҳам, ўлимдан ҳам қўрқмайди. Сибирнинг совуғини ҳам, зиндоннинг зах қоронғилигини ҳам, ўлимнинг даҳшатини ҳам ўз вужудига сингдириб, бўйсундириб олган.

Кейинги сўзлар Онахонни титратиб юборди, унинг кўзидан ёш қочди; бошини кўтариб, Собиржоннинг чарақлаб турган кўзларини кўрди. Онахон ўзини жилмайишга мажбур қилиб, унинг тиканакдек ўсган соқолини аста силади.

— Биз кучлимиз, Онахон! Мен сенга ҳеч нарса тушунтиролмадим. Мана ўша ўртоғим тушунтирса борми! Индинга келади, кўрасан. Ефим Данил!

— Вой ўлай, ўрисми?

Собиржон хотинининг бу ваҳимали саволини пайқамади ҳам, у устоз ўртоғидан фахрланиш туйғуси билан банд эди.

— Ажойиб одам! Питерлик!

Онахон ҳам унинг гапларини эшитмай қолди, уни маҳаллада бўлажак гапларнинг ваҳимаси босди. «Онахонникига ўрислар келадиган бўпти; эри ўзи билан бирга ичишган мастеровойларни қовоқхонадан бошлаб келармиш...» Кейин Онахон бу гаплардан қаёққа қочиб қутулади?

Лекин Ефим Данилович кечаси келди. Бу Собиржондан уч-тўрт ёш катта, ўттиз олтиларга кирган, қўнғир қошли, гавдали киши эди. Остонадан ўтиб, кичкинагина йилтироқ соявонли фуражкасини ечганда, майин малла сочи кенг пешонасига таралиб тушиб, юзига аллақандай илиқ танишлик тусини берди.

Онахон эрининг бу сирли танишини икки кун ҳаяжон билан кутди. Онахон уни Сибирь совуғидай шиддатли, зах зиндон қоронғилигидай хўмрайган, қош-қовоғи солиқ, ғазаби қайнаб юзига чиққан, бировга кулиб қарай

олмайдиган хира кўзларида касос ўти ёниб турган, қарашлари сирли, камгап, ҳайбатли бир одам деб тасаввур этган, унинг келишини қандайдир қўрқув билан кутган эди.

Ҳеч ҳам ундай эмас экан. Истараси иссиққина бу одамнинг ўзбекчалаб саломлашганини эшитгач, Онахон ҳайрон қолди. У Башоратнинг камзулини бошига ташлаб, бари билан юзини қия бекитганича унинг ҳаракатларига разм солди. Ефим Данилович ковшандозда туриб, қўпол этигига теккан жиндек лойни астойдил тозаллади. Эски бўлса ҳам ҳар қимирлаганида ғижир-ғижир этиб турадиган плашини ечди-да, ийманibroқ пойгакка чиқди.

— Таниш бўлинглар, Ефим Данил, хотиним Онахон,— деди Собиржон четроқда турган Онахонни кўрсатиб.

Онахон юзини бекитиб, ерга қаради.

— Жуда яхши, Онахон!— деди меҳмон. У қисқа-қисқа жумлалар тузиб русча талаффуз билан ўзбекча гапирарди,— Онахон, жуда яхши, бизнингча бўлади Анна. Жуда яхши. Менинг хотиним — Софья, ҳа, Софья ўзбекчага осон, шундай эмасми? Лекин у Иваново-Вознесенскда. Жуда узоқ.

— Булар қизларимиз,— деди Собиржон тўрда ухлаб ётган Башорат билан Турсунойни кўрсатиб.

Ефим Данилович жуда бахтиёр кишидай самимий жилмайиб қизларга қаради.

— Жуда яхши.

У, бу сўзни яхши кўрар ва жуда кўп ишлатарди, лекин бу оддий сўзни ҳар айтганида унга янги маъно бера олар, кўнглидаги кўп турли туйғуларни шу сўзлар билан ифода эта олар эди. Бу сўзни қизчаларга қараб айтганида Собиржон билан Онахон унинг самимий оталик меҳрини жуда яхши англаб олдилар.

— Мен уларни кундузи кўраман,— деди Ефим Данилович,— кундузи! Албатта. Жуда чиройли қуёшли кунда! Ҳа, Софья билан бизнинг боламиз йўқ. Узоқ. Қийин. Иш кўп.— Меҳмон кулиб, Собиржон кўрсатган кўрпачага оёқларини буклаб ўтирди.

Бундай оддий гаплардан кейин Онахон ўзини эркин сезди. Меҳмонни кутишдайдати нарса эсидан чиқаётган экан, у ҳам эсига тушди. У, бундай меҳмон кутгани, бегона одамдан бундай гаплар эшитгани йўқ эди. На-

хотки пошишликни ағдарилдай даҳшатли ишга киришган одам шундай соддагина бўлса! Ундай деса, ўзининг ўтакетган содда Собиржонни ҳам... шу одамга сирдош бўла олибди-ку. Энди Онахон ўзидай заиф, нотавон бир хотиннинг тақдири, бахти ҳақида уйлайдиган одам ҳам бор эканлигига астойдил ишона бошлади.

Онахон эшикни қия очиб Собиржонга мева-чева, чойнак-пиёла узатаркан, уларнинг гаплари қулоғига чалинар эди. Суҳбат ҳамон ҳалигидай оддий, кундалик гаплар устида борар, Онахон кутган «сирли», «даҳшатли» гаплардан дарак ҳам йўқ эди. Лекин кейинроқ, чойдан кейин, улар қандайдир ишчиларнинг, янги шаҳарлик қандайдир рус хотиннинг, кейин Жўрахон деган ўзбек хотиннинг номларини тилга олдилар, бир муқовасиз китобнинг дам у ер-бу еридан ўқиб, дам шу ҳақда гаплашиб, пастроқ овоз билан суҳбатга киришганларидан кейин, орада Онахонга тушунилмайдиган гаплар ҳам учрай бошлади. Онахоннинг тушунмагани, ҳайрон бўлгани шу эдики, Ефим билан Собиржон кўпроқ аллақандай нотаниш шаҳарлар, яна қандайдир деҳқонлар ҳақида гаплашишар эди. Герман уруши ҳақида гап бўлди, лекин Онахоннинг кутгани — пошишликни ағдарил ҳақида ҳеч аниқ гап бўлмади. Онахоннинг тушунгани шу бўлдики, Ефим Собиржонга деҳқонлар ҳақида астойдил тушунтирди, унинг баъзи эътирозларини рад қилди, деҳқонларни роса таърифлаб мақтади, улар билан дўст бўлиш кераклигини гапирди. Собиржон унинг гапига жуда диққат билан қулоқ солар, кўзларидан бу одамга чин дўстлик меҳри, чуқур миннатдорлик ва ҳурмати борлиги билиниб турар эди. Онахон ҳаммадан ҳам шунисига хурсанд бўлди. У Собиржонни шу чоққача яхши кўраман деб юрганига ўзи ажабланди, уйласа — уни ҳеч вақт шу кунгидай яхши кўрмаган экан.

Ефим Данилович бирдан кетадиган бўлиб қолди. Чой учун Онахонга раҳмат айтди. Собиржон унинг «кузатманг, раҳмат» деганига сира кўнмай кийимини киймоқчи эди, Ефим Данилович бирдан жиддий бўлиб:

— Мумкин эмас, — деди.

Секингина айтган бу гапи жуда қатъий, буйруқдай эшитилди, шунда Онахон унинг Собиржон айтган шиддатли сифатларини, у бошлаган ишнинг чиндан ҳам хафвли, қўрқинчли, оғир иш эканини бирдан пайқагандай бўлди.

Вақт ярим тундан ошган эди. Ефим Данилович ҳеч меҳмонга ўхшамай, кутилмаганда, дафъатан ғойиб бўлди.

— Шундай одам... қора тунда, ёлғиз, худди бировнинг бир нарсасини ўғирлаб қўйгандай...— деди Онахон ўзига-ўзи гапиргандай, эшикка қараб.— Бундай одамларнинг ҳурматини жойига қўйиб, қўш от соявон арава билан кузатиб қўйиш керак эди.

— Шу кетишида, пиёда ўн саккиз чақирим йўл юради,— деди Собиржон ҳам эшикка қараб туриб.

— Хотини бир ёқларда бўлса...

Онахоннинг бу одамга чин кўнгилдан раҳми келди. Унинг кўз ўнгида қоронғи тунда лой кечиб кетаётган ёлғиз кўланка гавдаланди. Бу одамнинг ўз боласи йўқ, хаёлида бошқа бировларнинг, Башорат билан Турсунойдек бегона болаларнинг тақдири. Шулар учун жон чекади, шулар учун хавфли тунда ҳам қўрқмайди, ўзининг хатарли йўлида дадил кетиб боради. Ҳозир Онахон унинг қаёққа боришини, ўзи ким, турмуши қандай, оғонаси борми, хотини қандай хотин — буларнинг ҳаммасини жуда сўраб билгиси келди-ю, сўрамади, бунинг ўрнига:

— Яна келармикми?— деб сўради, холос.

— Агар зарур бўлса келади, партия талаб қилса, кундузи ҳам, кечаси ҳам, ҳамма вақт, узоқ-яқин, хатарли-хатарсиз деб ўтирмай, ҳар қандай ерга ҳам боради.

Онахон нега бундай эканини, партия нималигини тушунмаса ҳам, қайта сўрамади, ҳали унинг билмагани шу қадар кўп эдики, сўраб охирига етолмасдай кўринди. Собиржоннинг сўзларидаги ишонч ва ғурур унинг кўнглидаги ачиниш ҳиссини йўқотди, шунда Онахон кўп нарсани ақли билан бўлмаса ҳам, қалби билан тушунгандай бўлди.

Ефим Данилович беш-олти ойдан кейин яна бир келиб, икки кун уйдан чиқмай ётиб кетди. Бу орада жуда кўп воқеалар бўлиб ўтган эди. Онахон оқпошшоннинг тахтдан туширилганини, аллакимлар тахтга бошқа бир яна ўшанақанги пошшони ўтқазимоқчи бўлиб уринганини Собиржондан эшитди. Шаҳарда талвасага тушиб қолган бойлар, вофурушнинг кўнглини олган Салимхўжа Нанмиё деган бир муллаваччанинг маҳкама бошлиғи бўлганини, унинг бир йўғинда мусулмонларга ўрис-

ларин ёмонлаб гапиргани, лекин ўзи ўрис генераллар билан апоқ-чапоқ бўлгани тўғрисидаги гаплар ҳам етиб келди.

Ефим Данилович бу гап Собиржон билан кўпроқ русча гаплашишга ҳаракат қилди. Гап яна ҳамма билгидиган оддий нарсалардан — темир пул, мастеровойлар, бозор, миршаблар, қовоқхона сингарилардан бошланди. Улар ҳар қанақа майда-чуйда нарсалардан ҳам қандайдир бемаънилик, адолатсизлик, одамни ҳақорат қиладиган бирор пасткашликни келтириб чиқарар эдилар, гўё булар эртақдаги Сусамбилдан келгану, бу ерда уларга ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса ўзгариши керак!

Ефим Данилович бу келишида Собиржонга кўпроқ милтиқ, тўппончадан гапирди. Унинг вазоҳати бошқача эди, қандайдир ёвузларнинг бир хиёнатини ҳақида даргазаб бўлиб сўзлаганида Собиржон ҳам тутатиб кетди. Шу кунларда Лениннинг қаёққадир яширинишга мажбур бўлгани тўғрисида гап кетганда Собиржон умидсизлагандай бўлган эди, Ефим Данилович чўнтагидан юпқагина китобча чиқарди. Бу Лениннинг шу йил апрель ойида ёзган китоби экан. Унда герман урушини тўхтатиб, солдатларини уй-уйига жўнатиш, бойларнинг ерларини тортиб олиб камбағалларга бериш, ҳамма корхоналарда ишчиларнинг ўзидан ишбоши қўйиш сингари режалар ёзилган экан. Онахон гапдан шуни тундики, Ленин ўзи кўчага чиқмаса ҳам, Ефим билан Собиржонга ўхшаганлар у билан яшириқча гаплашиб, шу китобчада айтилганларнинг ҳаммасини бажаришар экан.

Собиржон:

— Ахир, Ефим Данил, бизнинг Советлар...— деб нимагадир эътироз билдирмоқчи эди, Ефим унинг гапини шундай қатъий кесиб жавоб бердики, бу жавоб Онахоннинг ҳали-хали эсида.

— Энди ҳозирча у «бизнинг Советлар» эмас!— деган эди ўшанда Ефим Данилович.— Наимийлар уни булганди, сотди! Энди биз бошқа, янги, чинакам Советлар тузамиз. Мана бу билан!— у, кўкрак тугмасини ечиб қора тўппончанинг учини кўрсатди.

Онахоннинг юраги шув этиб кетди, тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди.

Шундай қилиб, Ефим Данилович гапни яна қуролроққа олиб келиб тақади. Кейин хотини Софьядан кел-

ган хатни ўқиди. Софъя ҳам афтидан бўзчи экан, тўқувчилар ҳақида ёзибди. Бу хатда қурол-яроғдан гап йўқ эди, лекин Ефим ундан ҳам яна шу ҳақда гап чиқариб берди. Афтидан, хотини буни фақат Ефим тушунадиган бошқа гаплар билан ёзганга ўхшайди. Ефимнинг гапига кўра, катта шаҳарлардаги корхоналарда ишчилар яширинча тўда-тўда бўлиб, қурол-яроғни энг учиди бир-бирларига узатишаётган эмиш.

Эртаси кун Ефим пошшоликни тикламоқчи бўлганлар билан тил бириктирган хониларни, муллавачча Наимийга ўхшаганларни нафратлаб, Собиржонга кўп нарсани тушунтирди. Афтидан, ҳозир унинг энг ёмон кўрган одамлари шулар эди.

Учинчи кун Ефим Данилович кетди. Унинг кетганини Собиржон билибди, холос. Собиржоннинг айтишича, у кетишида Башорат билан Турсунойни битта-битта сўйиб ўпибди.

Шундан кейин Онахон Ефим Даниловични узоқ вақт кўрмади. Унигина эмас, Собиржонни ҳам камдан-кам кўрадиган бўлди. У қизчаларини бағрига босиб, кечалари билан отани, ёки хунук бир ваҳимани кутар эди. Собиржон баъзан келганда ҳам кўпроқ тирикчилик учун у-бу топиб бериш билан овора бўлар, бу эса Онахонга у фақат шунинг учун келгандай туюлар эди. «Болаларингизни бирпас сўйиб эркалатинг, бошини силанг. Ахир, бу ишда ҳар қадамнингиз хавф-хатар» дегиси келарди-ю, кўнглини бузиб қўйишдан қўрқиб, кетаётганида очик чехра билан гапиришга ҳаракат қиларди:

— Дадаси, келишда қизларингизга нима олиб келасиз?— дерди қувонган қизчаларига ер тагидан қия қараб.

— Юлдузча олиб келаман, қизил юлдузча!— дерди Собиржон, негадир қизларини қучиб хайрлашишдан қўрқиб.

У қизчалари олдига қайтиб келолмаслик эҳтимолни борлигини аниқ биларди-ю, Онахон ё қизлари буни пайқаб қолмасин деб, уйдан чиқиб кетишларга, хайрлашишларга парвосиз кўринмоқчи бўларди. Сўнгги кетишида ҳам худди шундай хушчақчақ чиқиб кетди. У темир йўл устахонасига, ишга кетди. Лекин бу Башорат билан Турсуной билган одатдаги иш эмас эди, бу буюк тарих иши эди, бу ишга шу кунларда миллионлар кетган эди...

Бир ҳафта бўлди. Собиржон келмади. Шаҳар жуда ҳам нотинч эди. Янги шаҳар алғоз-далғов бўлиб кетганини, кўчаларда отлиқ солдатлар изғиб, ҳеч кимни уйдан чиқармай қўйганини ўз кўзи билан кўрган одамлар гапириб берди. Найманчалик Марасул миршаб уст-бошини ўзгартириб, уйда бекиниб ётган эмиш, Тошкентга қиличидан қон томган генераллар, жазо лашкарлари келганмиш.

Онахон икки кеча кўзига уйқу олмади. Сўнгги кечаси узоқ-яқинда эшитилган ўқ овозларини ваҳима билан тинглаб, болаларини бағрига босиб ўтириб тонг оттирди. Эртаси Турсунойни қўшниснигида қолдириб, Башоратни етаклаганича кўчага чиқди.

Найманча кўчасида қимир этган жон йўқ эди. Онахон гузардан ўтгач, тўхтаб қолди: қаёққа бориш керак? Янги шаҳаргами, устахонагами... Ё уйга қайтиб сабр-тоқат билан кутиш керакми? Йўқ, уйга қайтолмади. Ортқ тоқат қилиш мумкин эмас эди. Ахир, бугун ўн биринчи кун. Тирик бўлса қайтиб келмасдими, болаларидан хабар олмасдими?

Онахоннинг юраги бир фалокатни сезгандай бўлди-ю, оёқлари беихтиёр олдинга юрди. У ҳали қаёққа кетаётганини билмас, етаклаб олган қизчасининг етиб юролмаслиги, қоқиниб кетиши мумкинлигини эсига ҳам келтирмай, узоқларга тикилганича тез юриб борар эди.

Вақт кеч куз бўлишига қарамай, кун совуқ эмас. Онахон қизининг яланг оёқ эканини ҳам унутиб, тиканак босиб кетган гўристон устидан тўғри темир йўл устахонаси томонга йўл олди. Ахир, Собиржон ўша ёққа кетган, у бўлмаса Ефимни, ёки Собиржоннинг бирор танишини учратар... Башорат оёқларига тикан, шағал қадалишига қарамай, тошларга қоқина-қоқина югурар, онасининг юзидаги тушуниб бўлмайдиган ваҳима унинг ҳам вужудини чулғаб олган эди.

Устахона дарвозасидан берироқда уларни билагига қизил боғлаб олган, бесўнақай катта этик кийган бир йиғит узоқдан имо қилиб тўхтатди. Онахон Собиржонни сўради, йиғит «Йўқ, нарироқдан ўтинглар» дегандай қўл силғади. Ўзи бўлса дарвоза ёнида милтиқ ушлаб турган, худди шундай қизил боғлаб олган кекса рус кишига қичқирди:

— Собир мастеровойнинг болалари экан!

— Йўқ,— деди милтиқли киши узоқдан ўзбекча-

лаб,— у Тепақўрғонда, у ерга борманглар, уйга қайтинглар, нельзя.

Она-бола шу топда «нельзя» деганини тушунганларида ҳам қайтадиган эмас эдилар. Улар худди ҳозир Тупроққўрғонга бориб Собиржонни топадигандай, янги шаҳар томон бурилдилар.

Бу атроф кўчалар бўм-бўш эди. Лекин бир-икки квартал ўтгандан кейин ҳалиги йигит билан милтиқли чолга ўхшаган одамлар учрай бошлади. Бир кўчанинг боши худди селни бўққандай, арава филдираклари, ходалар, катта-кичик бочкалар, қум-шағал тўлатилган қоплар, яна алланималар билан тўсиб ташланган эди. Она-бола бу йўлдан қайтиб, бошқа кўчага юрди, рўпараларидан ов қувгандай елиб, «тақа-тақ, тақа-тақ» қилиб бир тўда отлиқлар чопиб ўтди. Бу кўчада катта биноларнинг ойналари синган, дарвозалар ағдарилган, тош йўлнинг ўртасида эгарланган отнинг ўлиги чўзилиб ётар эди.

Онахон янги шаҳарга кам келган, лекин бу кўчалардаги катта-катта бинолар эсида қолган экан. У икки қаватлик почтахонани кўриб, ўзининг қаерда эканини дарров пайқади. Лекин почтахона у кўргандагидай эмас, рўпарасида симёғочлар қийшайиб, симлари узилиб ётар, бинонинг битта ҳам бутун деразаси қолмаган, ёнидаги йўлка ойна синиқлари, гиштар, тахта-тунука бўлаклари билан тўлиб кетган, эшиги ошиқ-мошиғи билан қайириб ташланган эди. Дарвоза ҳам эшик олдида милтиқ ушлаган кишилар кўринди. Онахон уларнинг уст-бошидан мастеровой ишчилар эканини таниди.

Белига ҳам, елкасидан ошириб кўкрагига ҳам кенг ўқдон-камар тақиб олган, қора мўйловли, новча бир одам она-болани узоқдан кўриб, милтиғини орқасига осди-да, уларнинг мақсадни дарров тушунди шекилли, шошиб келиб иккаласини ичкарига етаклади. Онахон чачвон ичидан умид билан тикилди. Лекин мўйловли одам гўё уларнинг дарди билан иши йўқ эди, ичкарига олиб кириб қўйди-ю кўзи билан «кўчага чиқманглар» дегандай огоҳлантириб чиқиб кетди.

Почтахона қаторидаги бу бир қаватлик, ромсиз деразали уй илгари магазин эди. Ҳозир унинг деразалари эни-бўйига чалакам-чатти тахта уриб беркитилган, ичи қуш-қуруқ, прилавка ёнида икки-учта ифлос курси ва скамейкалар турар эди, холос. Бу ерда қанча вақт ўтир-

ганлари ҳозир Онахоннинг эсида йўқ, аммо шуни аниқ эслайдики, доим ғовур-ғувур эшитилиб турган ичкари эшикдан кутилмаганда Ефим Данилович чиқиб келди. Унинг малла сочлари тўзғиб кетган, эғнида калта чарм камзул, белида туппонча бор эди. У жуда шошиб чиқди-ю, паранжили хотин ёнида Башоратни кўриб:

— Онахон?..— деди.

Она-бола унга ташландилар.

— Шу ерда... Собиржон шу ерда,— деди Ефим Данилович, негадир атрофига хавотир билан қараб қўйиб. Унинг терлаб, қизариб турган юзи бирдан оқариққирагандай бўлди.— Қани, бу ёққа кириб туринглар, қани...— деб ичкарига бошлади.

Бу хона ҳам тартибсиз лекин унда қандайдир қизғин иш бораётгани билиниб турар, ўртада фанери мажақланган стол, деворда телефон қутиси, бурчакда эса телеграф аппарати олдида худди Ефимнинг ўзидай чарм камзул кийган хипчагина бир қиз ўтирарди.

— Ўтира туринглар...— деди Ефим.

Ўзи негадир шошиб қолди, нима қилишини билмай турганида телефон жириглади. У телефон қўнғироғини илгаридан орзиқиб кутгандай, кескин ҳаракат билан трубкани олди.

Ефим телефонда русча гаплашарди, бу гапни Онахон тушунмади, лекин Ефимнинг юзида бирдан қувонч балқиб, кўзлари чакнаб кетди. У калта-калта хитоблар билан эшитган гапни маъқуллар, Онахоннинг назарида, у шу топда жуда бахтиёр эди. Аппарат олдидаги қиз ҳам унинг гапини тикка туриб, кўзларини катта очиб тинглади. Остонада ҳалиги мўйловли, новча киши пайдо бўлди. Ефимга қараб жилмайганича солдатдай қотиб турди. Кейин Башоратга қулиб қараб, ҳазиллашиб пахмоқ қошини бир қоқиб қўйди-да, Ефимнинг олдига борди. Улар бир-бирларини табриклашиб қўл сиқишди, Ефим трубкани қўйгандан кейин ҳалиги қизнинг ёнига бориб, унинг ҳам қўлини сиқди. Мўйловли одам чопиб чиқиши билан ташқарида қаттиқ «ура» овозлари эшитилди.

Ефим ўзида йўқ шод, лекин жиддий эди, у ёқдан-бу ёққа тез-тез юриб, ниманидир гапирди, қиз унинг айтганини аппаратда «тиқ-тиқ» этиб ёза бошлади. Ефим гапини шошилмасдан, уйлаб, тўхтаб-тўхтаб дона-дона қилиб айтарди. Онахон бунинг катта хушхабар эканини

билди, яхшилаб қулоқ солди, лекин баъзи сўзларнигина тушуна олди. Бу ерда ҳамма шошарди, сўраб билмай деса бировни зарур ишдан қолдирадигандай бўларди.

Онахон Ефимнинг айтганларидан аввало «Тошкент» сўзини эшитди. Бу, ҳар қалай, телеграмманинг адреси. Сўнгра, Онахон «гарнизон» деган сўзни тушунди, бу ўша Тепакўргон деган жой, Онахон тиканли симлар билан ўралган, атрофида доим милтиқли солдатлар айланиб юрадиган бу баландлик жойни шаҳарга борганида кўрган эди.

Телеграммани айтиб тамом қилганида оқ халат кийган бир қиз кириб Ефимнинг қулоғига бир нима шивирлади. Шунда Ефим бирдан авзойи ўзгариб, ерга қараб ўйлаб қолди. Манглайини бармоқлари билан қисиб, ер тагидан Онахон билан Башоратга қараб олди.

У халат кийган қиз билан чиқиб кетмоқчи бўлди. Онахон билан Башорат ҳозир Собиржонни билган бирдан бир одамни йўқотиб қўйишдан қўрқиб унга томон интилдилар. Шунда Ефим тўхтаб бирпас ўйлангач:

— Юринглар!— деди-да, Башоратни даст кўтариб олди.

Бироқ у бир қадам қўйиши билан, бехосдан тўхтади, Башорат унинг кўкрагидан сирганиб ерга тушди. Ефимнинг юзи докадай оқариб кетган эди, у кўзини чирт юмиб, гандираклади.

— Ефим Данилович!— деди аппарат ёнидаги қиз чўчиб ва югуриб келиб Ефимни суяди, Онахон ҳам уни бир ёндан суяшга шошилди. Ҳалиги қиз чарм камзул остидан қўлини солиб, унинг чап елкасини ушлади, қўлини қайтиб олганида қизнинг панжаларида қип-қизил қон юқи кўринди.

— Ефим... деди Онахон.

— Ефим тоға!— деди қаттиқ чўчиган Башорат.

Ефимнинг кўзлари секин очилди. Энг аввал Башоратга кўзи тушди, жилмайди. Бу вақт ҳалиги қиз аллақасқдан биит олиб келган эди, Ефим буни кўриб қўлини силтади.

— Кейин,— деди у ва яна эшикка интилди, бу гал Башоратни кўтариб эмас, етаклаб чиқиб кетди.

Улар бузуқ девор бўйлаб ўрикзор боғни кесиб ўтгач, бир ҳужрага кирдилар. Очиқ дераза ёнидаги ёғоч кроватда Собиржон ётарди.

— Дада!— деб юборди уни биринчи кўрган Башорат.

Онахон шошиб бориб кровать ёнига тиз чўкди. Қай тариб бошига ташлаган чачвони ерга тушди.

— Собиржон! Вой ўлай, дадаси!..

Ярадорнинг рангсиз юзини тикандек қора соқол қоплаган, Башоратнинг овозини эшитиши билан очилган, ичига ботиб кетган кўзлари жонсиз, хира эди.

Ҳалиги оқ халат кийган қиз Ефимга хўмрайиб қарар, Ефим эса, айбдордай, кўзини пастга олар эди. У Собиржоннинг аҳволи ҳозир бу қадар оғир эканини билмай, она-болани бу ерга бошлаб киргани учун ҳамшира қиз олдида ўзини айбли сезарди.

— Онахон... Башорат...

— Биз, дадаси. Бизни Ефим бошлаб келди.

— Ефим Данилович... У бутун халқимизни бошлаб келди. Қизим... Ефим тоғангни... дадангдай яхши кўр... У мени кўтариб келаётиб қаттиқ ярадор бўлди, унга қарашгин, Онахон... Қаерда ўзи?

— Мен шу ерда, Собиржон,— деди Ефим ҳамширага андиша билан қараб.

— Ефим Данилович... Гарнизон...

— Хушхабар олиб келдим: гарнизон янчилди, шаҳар ўзимизнинг Советлар қўлига ўтди.

Собиржон сўнгги кучини йиғиб бошини кўтарди. Ефим билан Онахон уни суядилар. Деразадан почтахона тепасида ҳиллираган қизил байроқ кўринарди. Собиржон унга тикилганда, юзи шу байроқнинг акси тушгандай, ним ранг тус олди, сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди. Кучсиз, титроқ қўлини қизчасининг бошига қўйди.

— Дада, қизил байроқ!— деди Башорат.

Қизил байроқ Башоратнинг мўлтиллаган қора кўзларида акс этди. Собиржон шу кўзларга тикилди-да, бор кучи билан энгашиб қизнинг ёш доналари юмалаб оққан юзларидан ўпди. Кейин хотиржам бўлгандай, бошини ёстиққа қўйиб кўзини юмди, титроқ, кучсиз қўллари билан секин пайпаслаб Онахоннинг қўлини топди. Унинг бармоқлари совуқ эди.

Онахон ўзининг бирдан:

— Собиржон!— деган аччиқ товушини эшитди.

Шундан кейин нималар бўлганини эслолмайди. Фақат шу эсидаки, эртаси куни кўзини очганида ёнида Собиржон йўқ эди. Ўшанда Онахон ўзи ётган кровать ёни-

даги курсида чап қўли оқ латта билан боғланиб бўйнига осилган, Башоратни бағрига босиб ўтирган Ефим Даниловични кўрди... Унинг ёнида Турсуной жажжи қўллари билан дадасининг эски фуражкасидаги қизил юлдузчани олишга уринар эди.

— Ойи, юлдузча, қизил юлдузча...

...Онахон тонг отарга яқин уйқуга кетган эди, уни Турсунойнинг қувноқ овози уйғотиб юборди.

— Ойи, биз Ефим тоғамларникига борамиз!

— Роман-китоб олиб келамиз!— деди Башорат.

— Хўп, қизим, бора қолинглар, чойдан кейин бориб кела қолинглар.

Деворда Собиржоннинг саккиз йил бурун олдирган суратига эрталабки қуёш нури тушган эди.

УЧИНЧИ БОБ

Қудратилла нефмон устахонаси ёнидан ўтиб, Найманчанинг чеккасига чиққандан кейин, ўнг қўлда, юзлаб туялар чўккандек бўлиб қадимги қабристон кўринади. Тепасигача кўм-кўк алаф ғовлаб кетган Ҳазоршайх мозори қабристоннинг ўртасида қаққайиб турибди.

Ўша мазор ёнидаги сўқмоқдан тикка кесиб ўтилса ҳам бўлади-ю, Башорат билан Турсуной бу сафар у йўлдан юришмади. Чунки баҳор эртаси жуда ёқимли, юрган сари юргинг келади, ўт босиб кетган ариқлардан ҳатлаб, гуллаган олма шохларига бўй чўзиб, барра майсаларини босиб юргинг келади. Дуркун баҳор Ефим тоғаларникига кетаётган қизчаларнинг қувноқ руҳларига жуда мос эди. Улар атайин айланма йўлдан юрдилар.

Аввал ялпиз босиб кетган ариқ бўйидан бордилар. Ариқнинг нариги ёнида какра, супурги, шўра, сассиқкана, яна аллақандай ёввойи ўтлар ғовлаб ётар; қуёш тиккага чиққан сари бу ўтлардан намтоброқ ҳовур кўтарилгандай бўлар, тепасида танга-танга қўнғизчалар қулоқни тиндириб бир хилда зинғиллар эди.

Башорат маҳалладан бошига ёпиниб чиққан эски нимчани қўлтиғига олиб олди. Юмалоқ, қизил юзи бугриқиб, баттар қизариб кетган. Ялпиз билан бутакўздан уриб бошига кийган чамбари ҳам оғирлик қилди шекилли, димиқиб кетиб уни ариққа оқизди. Яланг оёқ Турсу-

нойнинг бемалол ариқларга тушиб юрганини кўриб ҳаваси келди, йўлда учраган найманчаллик бир кампир ўтиб кетганидан кейин ковушини ҳам ечиб қўлига олди. Турсунойнинг гугурт қутичага қамаб олган олачипор капалаги қўлдан чиқиб кетганда тиканакзорга яланг оёқ кириб, тутиб чиқди. Турсунойнинг узи уни сира ҳам тўтолмас эди, у тиканзорга киргани қўрқади. Ариқнинг ажриқ оралаб оққан жойига келганда Башорат «илон бўлса тутардик» деб қолган эди, Турсуной ариққа ҳам яқинлашмай қўйди.

Турсунойнинг узун сочига қўшиб ўрган яшил чамбари Башоратникидай ялпизу тиканли «кўккўз»дан эмас, танлаб узилган нозик, чиройли гуллардан эди. Опаси «пишиб кетмадингми, ташла» деса ҳам ташламади, яна ранг-баранг гуллар узиб, Башорат эътибор қилмаган тангадек юмалоқ, тасмадек узунчоқ нафис барглари топиб, гулчамбарини беагандан беади. Бу узунчоқнинг оқ юзига жуда ярашганини ўзи ҳам билар, «шундай борсам Софья опам сира танимас» деб қўяр эди. У йўлни ҳам жуда танлаб юрарди, шунча йўл юриб, почасининг жиягига гард юккан эмас. Башорат бўлса, дам чанг тўзитиб, дам сув сачратиб, оёқлари лой бўлиб кетди, ўзи бунга сира парво қилмайди.

Кейин улар арава йўлнинг билқиллаб ётган чангини кечиб чап томонга ўтдилар. Бу томонда кекса ўрик дарахтлари пахса деворларни қўлтиқлаб олгандай, гулларини кўчага тўкиб ётарди. Девор бўйлаб кетган суқма йўл танга-танга ўрик гулидан оппоқ бўлиб ётибди.

Гул тўкилган тупроқ устида қизчаларнинг оёқ излари қолди...

Ўтзорлар ҳам, боғлар ҳам орқада қолди. Тош йўл бошланди. Ари ва қўнғизларнинг зинғиллаши ўрнига бочка ортган бричкаларнинг тақир-туқури эшитилди. Шошиб у ёқдан-бу ёққа ўтган серташвиш одамлар учрай бошлади. Ўзоқдан паровоз чинқириви янгради. Ҳаводан тутун ҳиди келди. Қуёшда қизиб ётган қизил ва кўк тунука томлар кўринди. Темир йўл райони бошланган эди.

Башорат ковушини кийиб, нимчани бошига ёпишганда Турсуной ҳам сўлиб қолган гулчамбарини кўзи қийиб қиймай йўл четига ташлади. Улар янги шаҳарнинг бир сердарахт кўчасидан ўтиб, темир йўл устахонасининг бараклари ёнидан чиқдилар. Ихота қилинмаган, тўрт то-

мони очик ҳовлиларда биттадан ўтинхона-ю, кир ўрадан бошқа ҳеч нарса йўқ, онда-сонда кўчатлар ўтқазилган экану, кўпи тутмабди, уларга арқон тортиб кир ёйишибди.

Ола-қуроқ пастак томлар орқасида темир йўл ўтган тепалик кўриниб туради. Қаёқдадир вагонларнинг бири-бирига урилиб тарақлаши, маневр паровозларининг дам калта ва кескин, дам бўғиқ нолиган овозлари, стрелкачиларнинг аччиқ чинқириқ ҳуштаклари эшитилади.

Бу кўчаларнинг тупроғи ҳам бошқа, йўлчаларга сур ранг майда шлак тўкилибди, юрганда ғичир-ғичир қилади.

Қизлар Ефим Даниловичларнинг уйига бормай, аввал, одат бўйича, унинг иш жойига, устахонага кирадиган бўлдилар. Чунки роман-китоб фақат баҳона эди. Улар ҳар гал шунақа бир баҳона топиб, худди «биз мана бундоқ катта бўлиб қолдик» деб Ефим тоғага ўзларини кўз-кўз қилгани келар ва бунинг Ефим Даниловичга жуда ёққанини аниқ билар эдилар. Ефим Данилович ҳам «нега келдинглар?» деб сўрамас, худди шундай бўлиши керакдай, «келдингларми, кела қолдинглар» деб кутиб олаверар эди.

Устахонанинг қизғиш биносига келиб тақалган темир йўл изларида бузуқ паровозлар, атрофда вагон гилдираклари, занглаган темир-терсак уйилиб ётарди. Қизлар етаклашиб, ланг очик дарвозадан тўғри кириб бордилар. Уларнинг юзларига вагранкаларнинг олов тапти, темир қизғи келиб урилди.

Қатак-катак ойна темли, баланд бу цехда ҳамма нарса — волчокларнинг вишиллаши ҳам, босқонларнинг гуриллаши ҳам, печларда оловнинг ловиллаши ҳам, темир жаранглари ҳам — бу ердаги одамларнинг ўзларига ўхшаш, қандайдир баслашиб бўлмайдиган қудратдан дарак бериб туради. Мана, қип-қизил юзлари тердан ярқираб кетган икки ишчи ҳавони куйдириб юборгудай оппоқ оқариб қизиган узун темирни катта омбирлар билан қисиб олиб ўтди. Турсуной ўт сачраб турган темирга тик қарай олмай, кўзини юмди. Башоратнинг эса қора кўзлари катта очилиб чарақлаб кетди. У ҳар келганида бу ердагиларнинг шиддатли ишини узоқ томоша қилар, вагранка қопқоғи остидан ипак лентадай чиқиб турган кўкиш олов тилини тутиб олгудай бўлиб тикилар эди. Бу ердаги ишнинг қудратли шов-шуви, темирларни қизитиб

хамирдай эзадиган босқончиларнинг ҳаракатлари унга сирли муъжизадай кўринар, ўзига тортар эди. Шундай бақувват кишиларнинг ўзи билан муомалада содда, ҳамма вақт яқин таниш одамлардай ҳазил-кулги билан гаплашишларини жуда ёқтирар, булар орасида ҳеч ёмон одам йўқлигига қаттиқ ишонар эди. Кўп ишчилар Башоратни яхши таниб ҳам олган эдилар.

Бошидаги соявонсиз фуражкасидан тортиб оёқ учигача қорамоёйга буланиб кетган, чуваккина, новча йигит уларнинг рўпарасидан чиқиб келди. Оппоқ тишлари ярқираб турадиган қирра бурунли бу йигитни Башорат бир неча марта кўрган.

— Оҳҳо-о!— деди у ингичка овоз билан, чўзиб. Икки қўли билан бошини ушлаб кўзларини катта очди.— Вот масала! Ефим Даниловичнинг қадрдонлари-ку. келинлар, келинлар.— У ичкарига қараб, икки қўлини оғзига карнай қилиб, қичқирди:— Ма-а-стер! Ўртоқ Надеждин!

Ўртароқда турган ишчи бу озовни гўё илиб олиб нарироққа узатиб юборди:

— Ўртоқ Надеждин!

Ундан нарироқда яна акс садодай эшитилди:

— Ўртоқ Надеждин!

Бу овоз гўё цехдаги ҳамма шов-шув ва ўт-олов пишқиришларидан устун чиқиб, баланд цехнинг тепасида у бошдан-бу бошгача янгради. Башорат ғалати бўлиб, кўнгли илиқ ҳис билан тўлди, цех ичи бирдан ёришгандай бўлди, қўпол шов-шув қулоғига ёқимли бир куйдай эшитилди. «Ўртоқ...» Башорат бу сўзни илгар илгар ҳам эшитган, лекин уни бу ерда қандайдир бошқачароқ ишлатишади. Унга қандайдир янги куч, янги маъно қўшишади. Башорат бир-бирларини ўртоқ деб атайдиган бу одамлар ўзларини ҳам, дўстларини ҳам жуда кучли, ҳар қандай бачканаликдан устун, мағрур ҳис этишларига қаттиқ ишонар эди. Унинг назарида, бундай одамлар, ҳалиги роман-китобдагидай, бир-бирларини ҳеч вақт камситмас, ҳеч вақт алдамас, агар бири қийин аҳволда қолса, иккинчиси уни қутқазиш учун жонини ҳам аямасдай кўринар эди. Ўғил бола бўлганимда албатта шу ерга келиб ишлардим, деб ҳавас қиларди Башорат.

Ефим Данилович Надеждин қулочинини ёзиб лапанглаб етиб келди. У энди Собиржоннинг олдига келиб юрган вақтидагига сира ўхшамасди. Тўлишган, кексайган, малла сочи тепадан кафтдаккина бўлиб тўкилиб, чаккала-

ридан жиндек оқара бошлаган, лекин мўйлови жездай сап-сариқ эди. Юзининг ҳеч қаерида ажин йўқ, кулганида манглайида, оғзининг икки ёнида бақувват, йўғон қатлам узунчоқ бўлиб бўртиб чиқар, ияги бўлса худди ясаб қўйгандай бурчакли бўлиб кўринар эди. У кўкрагига яхлит тикилган қора, қўпол шим кийган, қорни устидаги катта чўнтакдан бурама ключнинг дастаси чиқиб турар эди.

— Келдингларми, кела қолинглар,— деди у одатдагича.

Унинг эркаловчи сўзларга сахийлиги йўқ эди. Бошқа ишчилар Башорат билан Турсуноини «э-ҳа, қора кўзлар», «баракалла, жажжи қизлар» деб эркалатишарди, Ефим Данилович бўлса ё бунақа одати йўқ, ё кўнглида шундай сўзлар бўлса ҳам айтмайди. Лекин бу сафар, ёноқлари олмадай қизариб кетган Турсуноининг телмуриб турганини кўриб, эркалашдан ўзини тиёлмади, бирор ширин сўз айтмаса ҳамки, икки қўли билан қўлтиғидан ушлаб, «ҳоппа!» деди-да, боши баравар кўтариб яна ерга қўйди. Башоратнинг диккайиб турган сочидан ялпиз ялпроғини олиб бурнига тутди, ҳидидан боши гангиган бўлиб, ҳазиллашиб гандираклади. Қизлар қаҳқаҳлаб кулиб юбордилар.

— Ойинг яхшими, нима гаплар?

— Ойим эсон-омонлар, роман-китоб олгани келдик,— деди Турсуной,— Башорат опам ўқийди.

Ефим Данилович «роман-китоб»нинг қайси китоб эканини биларди, у қизларнинг бу гапига ич-ичидан қувонса ҳам ҳозир буни билдирмади, юзини жиддий қилишга уриниб, лабини қимтиди-да «ҳм» деб ўйланган бўлди.

— Сен-чи, сен ҳам ўқийсанми?

— Мен эшитаман,— деди Турсуной,— Башор опам дарров-дарров ўқийди, негаки у сўзларнинг ичидаги ҳамма ҳарфларни бира тўласи кўради. Мен битта-битта кўраман.

— Ҳа-ҳа, шундоқ дегин,— деди Ефим Данилович чўзиб, гўё мушкул бир масалани зўрға тушуниб олгандай.— Ундоқ бўлса ғириллаб уйга бора қолинглар. Софья опанглар уйда, топиб беради, кетиб қолманглар, мен ҳаялламай етиб бораман.

Бу вақт цехда портфель тутган бир киши пайдо бўлди. Ефим Данилович қизларга:

— Хўпми?— деб ўша киши томон шошилди.

— Биз шу ерда сизни кутиб ўйнаб турамыз,— деди Башорат ялингандай.

Ефим Данилович улар ёнидан кетаркан кулиб, «май-ли бўлмаса» дегандай бошини ирғади. Қизлар шу билан цехни роса томоша қилишга рухсат олган бўлдилар.

Ҳалиги киши — завком раиси — паст бўйли, қўллари узун, букурроқдан келган бўлиб, қўлидаги эски, ёстиқдай келадиган катта портфель оғирлиги бутун қоматини эгиб қўйган каби кўринар эди. У доим пастга қараб юрар, бир-ровнинг гапини тинглаганда бошини бир оз қийшайтириб, кўзини қисатуриб юқорига қарар, шунда унинг-бутун юзини элак тўридай ажин босиб кетарди.

Ефим Данилович унга ниманидир тушунтира кетди:

— Ўзи яхши ишчи, бироқ соғлиги ночорга ўхшайди, моддий аҳволи...

Завком калласини бир оз қийшайтириб юқорига қараганича бўйинини қисди.

— Соғлиги ночор бўлса врач бор, моддий аҳволи... Биз ҳаммамиз шунақамиз, ишчимиз, буржуй эмасмиз.

— У граждандар урушининг иштирокчиси ахир, фронтда соғлигини йўқотган, бола-чақаси...

Завком паншахадай хунук, узун панжасини кўтариб гапни бўлди:

— Хўп-хўп. Қарорингизни кўриб чиқамиз.

Атрофдан бошқа ишчиларнинг овозлари эшитилди.

— Неча марта кўрасиз?

— Ҳадеб қарорни кўравергандан кўра, ишчининг ўзи билан танишсангиз бўларди.

— Ўртоқ Иброҳимовга ёрдам бериш керак. Қасаба тўғри талаб қўяпти.

— Ҳар қанча ёрдам берса арзийдиган ишчи.

— Завком уни танимайди, кўрган ҳам эмас.

Раиснинг юзи буришиб кетди. Бир ёққа қараса, иккинчи ёқдан овоз чиқарди. У сандонлар орасида қўл ушлашиб турган Башорат билан Турсунойни кўрди, булар ҳам худди унга қарши гап айтмоқчи бўлиб тургандай кўринди кўзига. Хўмрайиб қўйди.

Цехда борган сари шовқин ортарди. Қизлар раиснинг хўмрайишидан чўчиб гап мавзун бошқа томонга ўтиб кетганини ҳам билмай қолдилар. Ишчилар завком раисини ўртага олишган эди.

— Устахонани кенгайтириш, цехни қайта ускуна-лаш ҳақидаги гап нима бўлди, раис?

Дарвоза тагида қизларга биринчи учраган повча йигит четдан туриб пичинг қилди:

— Ҳали раис бу гапни кўриб чиқишлари керак.

У ёқ-бу ёқдан пиқ-пиқ кулги эшитилди.

— Кўриб чиққандан кейин яна бир кўриб чиқиш керак,— деди кимдир.

Кулги баландроқ кўтарилди. Раис буни бачканалик деб ҳисоблаганини кўрсатмоқчи бўлиб, жиддий гап бошлади:

— Бу ишлар учун маблағ керак. Маблағни қаердан олишни ҳам ўйлаш лозим. Яна ҳукумат дерсизлар? Ҳа, ҳукуматнинг мустамлакаси бор эдимики, олтинни ташиб келтирса. Ҳукуматимиз сиз-бизга ўхшаш камбағалларнинг ҳукумати. Биз ишчилар, ҳукуматдан маблағ сўрашга уялишимиз керак. Ундан сўраш эмас, балки купроқ беришимиз керак. Ишлашимиз керак.

Ишчилар шовқин сола бошладилар. Цехнинг бурчак-бурчакларидагилар ҳам яқинлашиб келишди. Соқол-мўйлови маҳорка тутунидан сарғайиб кетган бир чол олдинга чиқаётган эди, раис қўлини пахса қилди.

— Сен, Пахомич, тўхта, сенинг фаҳминг етадиган гап эмас, мана касаба раисларнинг жавоб берсин бу гапга.

Четроқда турган Ефим Данилович кулди.

— Қани, қани, раис, фаҳми етганича гапирсин-чи, сен аввал ишчининг гапини эшит.

— Раис,— деб бошлади Пахомич елкасидаги катта омбирни ерга қўйиб,— сен «биз ишчилар, биз ишчилар» дейсану, лекин ишчини билмайсан. Бу бир. Иккинчидан, бизнинг ҳукуматимиз камбағаллар ҳукумати эмас, ишчи-деҳқон ҳукумати. Иннайкейин гап «уялиш»да эмас, сабабки сендан биров ўпич сўраётгани йўқ...

Кулгини повча йигит бошлаб берди. Унинг астойдил авжга чиққан ингичка кулгиси ажралиб эшитилиб турарди. Пахомич давом этди:

— Учинчидан, ҳукуматдан олсак ўзимизнинг, яъни ишчиларнинг ҳақидан олган бўламиз, ҳукумат берса ўзи учун, яъни биз учун беради. Ҳукуматни ўзимиз туздик, ўзимиз унинг қувватини оширишимиз керак. Бунинг учун устахонани кенгайтириш, цехни қайта ускуналаш, заводга айлантириш керак. Ҳўш... кейин...

Раис портфелини дам қўлига, дам қўлтиғига олар, чиқиб кетишга йўл қидиргандай, ёзарур иш билан шо-

шиб турган одамдай атрофига аланглар эди. У чолнинг гапига унча тушунмади, бетоқат бўлиб хулосасини кутди.

— Хўш, Пахомич, завод қуришга ўзинг пул бермоқчимисан?

У худди боягидай кулги кутарлишини кутган эди, ҳеч ким кулмади, илжайган юзи йиғлаётган кишининг аянч башарасига ўхшаб бужмайиб қолаверди.

— Иннайкейин...— давом этди Пахомич,— хўш... эплолмайдиганга ўхшайман, Данилич, тунов куни сен бопловдинг, бу ёғини ўзинг айтиб қўя қол, иним.

Шовқин кутарилди:

— Маблағни ўзимиздан топамиз!

— Тежаш ҳисобидан!

— Ҳукуматнинг маблағи ҳам, бир чеккаси, шу тежашдан бўляпти!

Раис портфелини оёқ орасига олиб, бармоғи билан икки қулоғини беркитди, кўзини юмиб, юзини бужмай-тириб кулган бўлди.

— Ҳой, бунақа масалани оёқ устида туриб ҳал қилиб бўладими, биродарлар, мажлисга солиш керак,— деди у,— мен йўқ деяётганим йўқ, Ефим Данилович, майли, цехларингда мажлисга соламиз, доклад тайёрлаиғ, музокараларни кўриб чиқайлик...

— Яна «кўриб чиқар» эканмиз-да,— деди орада биров.

— Уюштирайлик, ташкил қилайлик,— давом этди раис,— лекин мажлисни, қарорни пухта тайёрлаш керак.

— Кейин кўриб чиқиш керак...

— Мажлис керак бўлса ҳозир ҳам қилаверамиз,— деди повча йигит.

— Тўғри!

— Данилич, очвор мажлисни!

Ефим Данилович турган жойидан жилди. Ишчилар четланиб, унга йўл беришди. Раис унинг жиддийлигини кўриб кўзларига ишонмас, ростдан мажлис очиб ўтирса-я, деб ўйларди. Ефим Данилович ўртага ўтди, тўпланиб ётган темир-терсак устига чиқиб олди.

Башорат кулги аралаш бўлиб ўтган гапни танаффусда ишчиларнинг анчайин кўнгил очиши деб ўйлаган эди, Ефим тоға ўртага чиққандан кейин атрофга қараса— ишчилар катта бир масалани муҳокама қилишяпти. Ҳеч кимнинг юзида ҳалиги кулгилардан асар ҳам йўқ.

— Қасаба союз аъзоларининг умумий мажлиси очиқ!— деб юборди Ефим Данилович.— Қимда таклиф бор?

— Менда!— Пахомич жуда астойдил гапирадиган одамдай ҳаммани ўзига қаратди.— Таклиф шуки, Ефим Данилович дилимиздагини яхши билади, ўзи гапириб берсин. Кейин шуни қарор қилинсин.

Раис типирчилаб, портфелини қўйгани жой тополмай қолди, унинг безовта юзида: «Бу қанақа мажлис бўлди? Тартиб қани? Президиум қани? Доклад қани? Бировнинг дилидагини биров айтармишу, шуни қарор қилинармиш!» деган масхарали порозиллик кўришиб турарди. Мажлисларда узун қўлларини минбарнинг икки қиррасига ёзиб ташлаб нутқ сўзлашга ўрганган раис Ефимнинг ёнига, темир уюми устига чиқмоқчи бўлди, лекин жой йўқ эди, оёғи тойди, бир темирнинг учига босган экан — иккинчи учи тиззасига келиб урилди.

— Ўзбошимчалик бу! Митингбозлик!— деб қичқирди у, кўпроқ оғриқ азобидан.

Лекин у кутган тўполон, шов-шув бошланмади, атрофда оғир жимлик ҳукм сурарди, ишчилар коллективи бу салобатли жиддийлиги билан унга гўё: тиپирчилама, халақит беряпсан, деяётгандай эди. Ефим гапирганда раиснинг шу ердалигини кўплар эсидан ҳам чиқариб юборди.

Ефим ҳозир мамлакатнинг ҳамма шаҳарларида эски корхоналарни кенгайтириш, цехларни янги техника асосида қайта қуриш, янги катта корхоналар солиш иши қизғин бошланиб кетгани, ўзимизда янги усқуналар ишлаб чиқарилаётгани, бунинг учун маблағни кўп жойларда тежаш ҳисобига тўпланаётганини гапирди. Цехда кеча ўқилган газета хабарини эслатиб, Ленинград ишчиларидан намуна олишга чақирди.

— Биз материалларни, ёқилғини, вақтни тежаш билан жуда кўп маблағ тўплашимиз мумкин. Ҳукумат бизга янги усқуна беради. Биз янги усқунани ўз маблағимизга оламин, кенгайтириш, қайта қуриш ишларини ўз кучимиз билан бажара оламин.

— Тўғри!

— Ҳозирча биз тежаш масаласида бир маслаҳатга келиб олсак бас. Бу асосий масала.

Ефим Данилович гапирётганда ҳамма у томонга ингилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди. Улар энг четга чиқиб қолдилар. Ефим

Данилович ёнига чиқиб яна икки-уч одам гапирди. Қизлар уларни кўролмадилар ҳам, гапларини ҳам эшитолмадилар. Фақат ҳалиги новча йигитнинг ингичка овозини эшитиб танидилар. Йигит ўт ёқувчилар номидан гапириб қанчайм ёқилғи тежашга ваъда берди, одамлар қарсак чалишди. Қизларга яқинроқ турган Пахомич уч-тўрт марта луқма ташлади. Унинг гапидан Башорат ишчиларнинг ишдан ташқари вақтда ҳам ишлашга аҳд қилишганини англади.

Ишчилар тарқалишди. Орада ўралашиб қолган қизларга ҳеч ким қарамади. Одамларнинг юзида жиддият, қандайдир ёрқинлик, гурур ва ишонч бор эди. Башорат уларнинг ҳар бирига тикилиб қарарди: улар ҳозир бутун мамлакатда бўлаётган иш ҳақида гаплашдилар, уни ўз ишлари сингари муҳокама қилдилар... Башоратнинг назарнда, бу одамларнинг кўз қарашларидаги ишонч ҳам ўзларини бутун шаҳарлардаги жуда кўп шундай кишилар билан елкадош деб билганликларидан эди.

Ҳозирги суҳбатнинг бирдамлигида ҳам аллақандай қудрат бор эди. Башорат бунинг нима эканини англаб етмади-ю, ҳар ҳолда ҳалиги папкали одамнинг тўлқинга учраган хасдай четга чиқиб қолганини аниқ кўрди.

Бу ердаги одамлар ҳамма вақт катта-катта нарсаларни гапирадилар: завод, Ленинград, мамлакат... Ё ўзларни катта одамлар бўлгани учунмики? Ундай деса Башоратнинг ойиси ҳам кап-катта хотин. У билан ишлайдиган хотинлар-чи? Башорат ойиси ишлайдиган устахонага ҳам кўп борган. Лекин у ерда хотинлар кўпинча майда-чуйда гапларни гаплашадилар: бири кўрпа қавиганини, бири матъракага борганини гапиради. Бири: фалончининг кичик ўғли бирам ширин бўптики, деб гап бошласа, бири Мадрайим носфурушининг хасислигини таърифлаб кетади.

Лекин уйларига Жураҳон ая деган очиқ хотин келганида бир «катта гап» бўлгани Башоратнинг эсида бор. Ушанда Жураҳон ая Башоратнинг саводхон бўлганини жуда мақтаб, Турсунойни суйиб, кейин, кетар чоғида эски шаҳарда неча юзта ҳам косиб борлиги, қандайдир янги корхона очилш, шаҳардаги ҳамма хотинлар учун очилган клуб, яна аллачималар ҳақида гапирган эди. Лекин шуниси борки, бу ердаги одамлар завод, мамлакат ҳақида гапирганда чехралари очилиб, кўзлари нурланиб кетади. Башоратнинг ойиси бўлса Жураҳон ая

кетгандан кейин хафа бўлгандай ўйга чўмиб қолган эди. Башорат бунн ўша вақтда ўйламаган экан, ҳозир эсига тушди.

— Опа, Ефим тоғам қанилар?— деди Турсуной.

Башорат хаёли бўлиниб, чўчиб тушди. Улар купчилиқ орасида Ефим Даниловични йўқотиб қўйдилар. Башорат хаёл билан бўлиб билмай қолибди, одамлар тарқагандан кейин ҳам Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади.

Қизлар уни узоқ қидирдилар. Дарвоза тагида анча кутдилар. Кейин секин Ефим Даниловичларининг уйига қараб юрдилар.

Устахона ишчиларининг посёлкаси ҳам Башоратга энди бошқача кўрина бошлади. Ана шу кўримсиз бараклар ичида жуда соф, жуда маъноли ҳаёт қайнайди, уларда ҳалиги бақувват одамлар туради. Башорат бу сафар ўтишида ҳар бир деразага зеҳн солди. Уларда дабдаба ҳашамат йўқ, ҳаммаси содда, очик кўнгил билан кулиб тургандай. Бу уйлар ўз деразалари билан одамга қараб, гўё: «бизнинг боримиз шу, лекин шу содда кўринишимиз билан фахрланамиз, бизни ҳеч ким камситолмайди» деб тургандай эди. Бу уйларнинг эгалари ҳам шундай, ҳаммаси содда, ҳазилкаш, лекин олдидан бирор тўсиқ чиқса ҳеч нарсадан ҳайиқмайди, ўзининг «ўртоқ» бўлгани билан кучли, танти. Башоратнинг ойиси билан ишлайдиганлар бўлса ундай эмас, улар кўпинча бирор нарсадан нолиб, ўзларини аянч, нотаваб қилиб кўрсатишга уринадилар.

Башорат яна хаёл билан бўлиб, олдинга кетиб қолганини сезмади. Орқасига қайрилиб қараса, Турсуной ҳов нарирокда битта баракнинг деразасига қулоғини тутиб, кулиб турибди, нуқул қўли билан Башоратни «берн кел, берн кел» дегандай имлайди.

Башорат орқасига қайтиб борди. Баракнинг деразасидан чолғу, ашула эшитиларди. Иккаласи анчагача қулоқ солишди. Турсуной деразага бор бўйи билан чўзилиб, қимир этмай қулоқ солар, юзида бахтли, чиройли бир жилмайиш гўё қотиб қолган эди.

— Юр, кетдик,— деди Башорат.

Турсуной индамади. Худди эшитмагандай боягича тураверди, у бутун вужуди билан қўшиқ оҳангига берилган эди.

Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди.

— Қирайлик, опа,— деди Турсуной ялиниб.

— Жинни бўлдингми? Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ— бировнинг уйига кириб бораверадими одам?

Турсуной маъюс бўлиб қолди, чиндан ҳам бировнинг уйига шартта кириб бориб бўлармиди?!

— Бўлмаса яна жиндак эшитайлик, ҳозир яна айтишади, ҳали ҳам шунақа бир тўхташди-ю яна айтишди.

— Вой, юр, Ефим тоғам бизни йўқотиб, уйда хафа бўлиб ўтиргандир, ахир.

— Ҳозир...— Турсуной яна деразага чўзилиб қулоғини тутди.

Ичкарида яна ҳалиги ашуланинг ўзи бошланди. Башорат ҳам эшик тирқишига қулоғини тутди. Шу вақт кимдир орқадан келиб унинг бошидаги камзулини олди. Башорат «Вой ўлай!» дегунча бўлмай, Турсуной наст овоз билан, лекин жуда қувониб:

— Ефим тоға!— деб юборди.

— Нима қияпсизлар?

— Сизни йўқотиб қўйиб, энди уйга кетаётган эдик, манави бўлса шу ерда туриб олди,— деди Башорат синглисини айблаб.

— Ефим тоға, бу уйда кимлар туради?— деб сўради Турсуной кўзлари чақнаб.

— Ҳеч ким турмайди. Бу ер — қизил бурчак,— деди Ефим Данилович.— Концертга тайёрланишаяпти.

— Артистларми?

— Йўқ, ўзимизнинг кўк кўйлакчилар.

Турсуной бу сўзга тушунмади-ю, ўшаларни жуда кўргиси келди.

— Эшикни жиндак очиб қарасам уришмайдими?— деди у дадил.

Ефим Данилович унинг кўзларидан қайтариб бўлмайдиган бир истакни пайқаб турарди.

— Юринглар, кира қолинглар бўлмаса, томоша қилиб кетасизлар.

Турсуной аввал ишонмагандай кўзларини катта очиб қаради-ю, кейин Ефим тоғанинг ростакам ичкарига бошлаётганини кўриб хурсанд бўлди.

— Эҳҳа, қўймас эканми!— деди опасига муқом қилгандай бош силкиб.— Зап билар экансиз!

Ичкари — катта зал эди. Қизлар бир хил кўк блуза, йигитлар кўк кўйлак кийишган.

Меҳмонларни яна ҳалиги вагранкага ўт ёқувчи новча йигит — Абдисамат кутиб олди:

— Ия, ҳа вот, масала! Келинглар, келинглар.

Дарров бу ерга етиб келганини қаранг, яна бошқача кийиниб ҳам олибди. У бирпасда қаердандир узун скамейка топиб келиб, Ефим Данилович билан қизларга қўйиб берди.

— Яхши келдингиз, Ефим Данилович, генеральный репетиция! Бошлаб берадиган хоримизни бир эшитинг-а. Ҳой, болалар, қани, йигитлар-бургутлар, қизлар-ғўзаллар!

Абдисамат бу ерда бошлиқ экап шекилли, унинг ҳазиломиз буйруғи ҳам ҳаммани ҳаракатга келтирди. Баланд бўйли йигитлар энг орқага, қолганлар ўртага, қизлар бўлса энг олдинга, худди ясаб қўйган сураддек, ярим доира шаклида тизилишдилар. Башорат билан Турсунойга ўхшаш кичкина қизчалар ҳам бор эди, улар доиранинг ўрта бир ерига турдилар.

Қирра бурунли, бўйни узун йигит бутун гавдаси билан чанг устига эгилиб, гаров чўпни баланд кўтарди, ёнидаги пакана найчи билан чилдирмачи қиз ҳам тайёр бўлиб туришди.

— И!— деди Абдисамат қўлини кўтариб.

Сидирилиб кетган ботинкасининг учи цемент полга «тап» этиб урилиши билан бирдан овоз кўтарилди. Хор бошланди. Бу қудратли овоз ва найнинг чинқириғи Турсунойни ўрнидан турғизиб юборди. У ҳамма нарсани унутгандай, кўзларини катта очиб, олдинга иштилди.

Ҳой, ишчилар,
Эзилган меҳнатчилар!
Битсин золим бойлар,
Эркинни қўлдан берма,
Яша, хизматчилар!

Турсуной бу содда сўзларни илгаридан ёд билгандай, бахтиёр талпинар, гўё қалби билан ашулага жўр бўлар эди. Ефим Данилович бунинг ҳаммасини сезиб турибди, у опасининг қўлидан маҳкам ушлаб турган Турсунойга ер тагидан қараб қўйди.

— Ефим тоға,— деди Башорат унинг қулоғига шивирлаб,— Турсуной ҳам ашула билади.

Бу пайт хор тугади, залнинг нариги учида шиор ёзаётган йигитлар қарсак чалиб юбордилар. Опасига бир қа-

раб қўйиб, Турсуной ҳам қарсак чалди. У ҳозир ашула айтганларни таниб олгиси келгандай, ҳар бирига ҳавас билан тикиларди.

Қўк блузка кийган икки қиз Башоратларнинг олдига келди. Улар бир-бирларига жуда ўхшар, бўйлари ҳам текис, жуда чиройли қизлар эди.

— Вой, қанақа қизча экан-а,— деди бири Турсунойни эркалаб,— отинг нима?

Турсуной ўзини йўқотиб қўйди, уялиб опасининг орқасига ўтиб олди.

— Вой жинни, айт отингни,— деди Башорат.— Турсунойман дегин.

Турсуной булар билан жуда гаплашгиси келди. «Сизнинг-чи, сизнинг отингиз нима, мен ҳам ашула биламан» демоқчи бўлди-ю, юраги дов бермади. У гапирмаса ҳам, қизлар уни суюб мақтадилар. Биттаси айниқса унинг узун, қора сочини эси кетиб мақтади, яхшилаб ўриб ҳам қўйди.

Қизлар уни ўраб олиб ҳадеб гап сўрар эдилар. Гапларга Турсуной эмас, кўпроқ опаси жавоб қайтарар эди. Лекин қизлар буни Турсунойнинг гапидай тинглар, Турсунойнинг ўзи билан гаплашгандай ҳамон унга савол берар эдилар.

— Ефим Данилович! Турсуной ашула билар экан, биттасини айтиб берсин.

Ефим Данилович кулиб, яқинлашди.

— Турсуной кўп ашула билади,— деди у,— у китоб ўқишни ҳам билади. Бироқ бир сўздаги ҳамма ҳарфларини бира тўласи кўролмайди, битта-битта кўради.

Ҳамма кулиб юборди. Турсунойнинг уялиб, қизариб кетганини кўрган қизлардан бири уни ўзига тортди:

— Бу жуда яхши қиз экан,— деди.

Ефим Данилович Турсунойнинг олдига чўккалаб ўтирди. Қўлидан ушлади.

— Уялма, булар ҳаммаси опаларинг бўлади. Битта ашула айтиб бер қол.

Турсуной опасининг этагидан маҳкам ушлаб унинг соясига биқинди.

— Билмайман...

— Билади, билади!— деди Башорат.

Залдагилар қарсак чалиб юборишди, шовқин кўтарилди. Лекин Турсуной опасини маҳкам ушлаб, ҳамон орқага қочар, юзини беркитар эди.

— Хўп, бўлмаса,— деди Ефим Данилович,— мен ўзим айтиб бера қолай, маъқул бўлса программага қўшиб қўярсизлар.

Абдисамат тўпланиб турган ёшларни дарров чекка-чеккага суриб, саҳнадан жой тайёрлади, битта курси олиб чиқиб қўйди. Лекин Ефим Данилович саҳнага чиқмади, турган жойида кўкрагини кериб чуқур нафас олди-да, тепага, бурчакка тикилиб, ашула бошлади.

Унинг овози, аллақандай узоқ, лекин қадрдон ерларни, туманли эрталарни, оғир, ғамгин, лекин шарафли дамларни тасаввур этдирар, гўё бу залда эмас, кенг бўшлиқларда, узоқ-узоқлардан келиб узоқ-узоқларгача янграгандай эшитилар эди.

Бу ашула нимаси биландир Ефим Даниловичнинг ўзига ўхшарди.

...Шел я и в ночь и средь белого дня,
Близ городов озарился я зорко,
Хлебом кормили крестьянки меня
Парни снабжали махоркой.
Славное море, священный Байкал...

Ефим Даниловични яхши билган ёшлар ашулани унинг бир оз ғамгин, лекин шиддат билан чақнаб турган кўзларига тикилиб, жиддий туриб тингладилар. Ашула тугаганда ҳам ёшлар севимли дўстларига бояғидай жиддий ўйчан тикилиб турдилар, ҳеч ким қимирламади. Ефим Данилович рўпарасида турган Турсуноини икки қўли билан даст кўтармоқчи бўлди-ю, чап елкаси жиз этиб оғриганини сизди. Унинг елкаси оғригани йўқ, фақат бир вақтлар Башоратни шундай кўтариб бағрига босганида ярасидан қон сапчиб ҳушини йўқотгани эсига тушди-да, қалбида нимадир жиз этди. У қизчанинг юзига тикилиб таниш чизиқларни кўрди.

— Уйга кетамизми бўлмаса, қизим...— деди у.

— Йўқ, кетмаймиз!— деди Турсуной уни ўз дадиллиги билан ҳайрон қолдириб.

Бу — ўз отасига ҳадди сиғиб ўжарлик қилувчи боланинг гапи оҳанги эди. Ефим Даниловичнинг юзида оталик меҳрининг ажойиб илиқлиги нурланди.

— Мен ҳам ашула айтиб бераман,— деди Турсуной ва Ефим тоғасининг цехдагидай темир қизиги ҳиди келиб турган юзига юзини қўйиб, бўйнидан қучоқлади.

Ефим Данилович уни саҳна томонга етаклади. Зал жим эди. Шундай бўлса ҳам Абдисамат узун қўлини баланд кўтариб:

— Тсс!— деб қўйди.

Турсуной ўзига меҳр билан тикилиб турган бу қадар кўп кўзларни биринчи марта кўриши. Назарида, ўзини эплаб олгунча жуда узоқ туриб қолгандай бўлди. Нафаси тезлашди. Айта бошласа овози чиқмасдай туюлди.

Лекин, йўқ, унинг болаларча қўнғироқ товуши, зал кенг ва тинч бўлганидан, ўзи кутгандан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди. Турсуной катталарга хос кенг, эркин нафас билан айтарди. Унинг товушида нафис саринлик, таниш оҳангни болаларча соддалик билан талқин қилиш, ҳатто оҳанг бузилган жойларда ҳам ўзига хос ширилик ва табиийлик бор эди.

Баҳор келди, гул очилди,
Баҳор ҳар ёнда.
Ёш кўнгиллар яйрасин
Боғу бўстонда...

«Р» си чучук-чучук айтилган бу сўзлар ширали, жарангли оҳангда ҳаммага етиб борарди, кўплар ашулани ун уч яшар бола айтаётганини ҳам унутиб қўйиб чуқур завқ билан ўйчан туриб тингладилар. Болани ашула айтдириб қўйиб анчайин кўнгил очамиз деб ўйлаганлар ўйидан қайтди, ҳазил-кулги унутилди, Турсунойнинг чинакам мусикий овози қалбларни латиф бир туйғу билан чулғади.

Ашула ҳеч ким кутмаганда бирдан тугаб қолди. Ҳаммадан аввал Башорат югуриб бориб синглисини қучоқлади ва етаклаб саҳнадан олиб тушиб кетди. Қувончли қарсақлар остида улар Ефим Даниловичнинг ёнига бориб турдилар, Турсуной опасининг қучоғида зўр бериб юзини беркитар эди.

Шовқин-сурон кўтарилди. Саҳнадаги стол ёнида пайдо бўлган Абдисаматнинг овози ҳамма шов-шувни босиб тушди:

— Демак мен программага ёзиб қўяман! Биринчидан уртоқ Надеждин Е. Д.— якка ашула...

Овозлар эшитилди:

— Турсуной ҳам ёзилсин!

— Турсуной кўк кўйлакчиларга аъзо қилиб олинсин!

Абдисаматнинг овози яна баланд келди:

— Иккинчидан, ўртоқ...— уятчанг Турсунойнинг бошини силаб кулиб турган Ефим Даниловичга қаради,— ўртоқ...

— Собирова Т.— деди Ефим Данилович кулиб.

— Ўртоқ Собирова Т.— деди Абдисамат жуда ишчанлик билан, қаламининг учини оғзига солиб ҳўлла-гач,— якка ашула!

Буни ҳамма маъқуллади. Ефим Данилович билан қизчаларни ураб олишди. Ҳалиги бир-бирига жуда ўхшаш чиройли қизлар яна Турсунойнинг ёнгинасида пайдо бўлишди.

— Ана энди аъзо бўлдинг, Турсуной!...

— Жуда яхши қиз экан.

— Энди доим келиб тургин, хўпми?

Турсуной ўрнига яна Башорат жавоб берди. Шу сўнгги минутларда у жуда ўзгариб кетган, юзлари яна ҳам қип-қизил, кўзлари кимга қарашини билмай бахтиёр чарақлар эди.

Ташқарига чиққанларида қизил бурчакда бўлган воқеанинг бутун таассуротини ҳаммадан ҳам Башорат чуқурроқ кечирди. Ефим Данилович билан уйга кетаётиб Турсуной ўз ашуласининг қаери яхши, қаери ёмон чиққани ҳақидагина ўйлади. Башоратни бўлса ўйдаи ҳам кўпроқ аллақандай кучли завқ чулғаган эди. Ҳаво ниҳоятда ҳарир, нафас енгил, ҳамма нарса кўркам, кулиб табриклаб тургандай. Башорат ўзини шу ерликдай, шу оддий ғайратли, хушчақчақ одамлар оиласида кўпдан бери яшаган, улар билан тенг, улар билан дўст ва ҳамкор кишидай ҳис этишни истарди. У, бу ернинг обрўли кишиси — Ефим Данилович билан ёнма-ён кетаётганидан мағрур, ўтган-кетганларга меҳрибон жилмайиб, тетик қадам ташлайди. Мана, ёнида синглиз. Уни бу ернинг ёшлари шу қадар севишади! «Ўртоқ Собирова...»

— Ефим тоға, бизларни ҳам «ўртоқ» деса бўлади-ми?— деб сўради у ҳаяжон билан.

— Кимни?

— Мана Турсунойни, мени...

Ефим Данилович ўйлаб жавоб берди:

— Бўлади. Бу жуда ҳурматли, баланд эътиборли сўз. Биз ишчилар жуда катта, уюшқоқ оиламиз. Шу оиланинг барча аъзоларини «ўртоқ» деймиз. Кўпчиликка ман-

фаати тегадиган, кўчиликка бегараз, виждон билан, жон куйдириб хизмат қилишга тайёр турган кишилар «ўртоқ» бўла олади.

— Ефим тоға, мени кўк кўйлакчилар «ўртоқ Собирова» дейишди,— деди Турсуной.

— Тўғри, негаки энди сен уларнинг ҳамжиҳат тўпига аъзо бўлдинг, сенинг кўпчиликка фойдали, фаол кўк кўйлакчи бўлишингга улар ишонишади. Икковларингиз ҳам кўпчилик билан бирга халқ учун ишлай оладиган, соф кўнгилли қизларсиз. Шунинг учун сизлар ўртоқ Собировасизлар.

— Ўртоқ Собирова!— деди Турсуной кўзларини чарақлатиб.

Улар ўз фамилиялари шундай эканини илгари ҳеч уйламаган ҳам, уларга бу ҳақда ҳеч ким гапирмаган ҳам эди.

— Лекин бу анчайин гап эмас,— деди яна Ефим Данилович.— Бу номни оқлаш керак. Дадангиз — Собиржон пок виждонли, дўстларига садоқатли, қаҳрамон киши эди. У сизларга ўхшаган жуда кўп болаларнинг бахти учун курашда ўлди. Сизлар унинг исми билан фахрланишга ҳақлисизлар, унинг исмига муносиб бўлишларингиз керак. Шунақа, ўртоқ Собировалар!

Ефим Данилович бу гапларни кўпроқ ўзи учун, ўзинча мулоҳаза қилаётгандай гапирар, бу билан, шу қизларни тарбиялаб ўстиришдаги ўз вазифаларини гўё мўлжаллаб олмоқда эди. Гапнинг мазмунига айниқса Башорат яхши тушунди. У ўзини келгусида кўп ишлар кутаётганини, катта «ўртоқлар» оиласи ўз сафидан унга ҳам жой беражagini, бунга тайёрланиш зарурлигини ҳис қилди. Лекин у бунга бирданига атайлаб тайёрланиш билангина эришиб бўлмаслигини, бунга турмушга, кўпчиликка аралашини билан, кўриш, билиш, англаш, ишлаш, курашини билангина эришиш мумкинлигини ҳали тўла тасаввур этолмас эди. Шунинг учун ҳам, Ефим тоғаси билан кўп сузлашгиси, ўша «ўртоқлар»нинг ким ва қандай кишилар эканлиги ҳақида узоқ-узоқ гап тинглагиси келар эди.

Шу чоқ улар уйга етиб келдилар. Ефим Даниловичларнинг уйи темир йўлга яқин чекка баракнинг энг бошида бўлиб, бир айвон, бир хона ва кухнядан иборат эди. Бу жойлар Башоратга ҳам, Турсунойга ҳам таниш. Улар кичкиналикларида бир йилга яқин деярли доим

шу ерда турдилар. Улар отадан жудоликнинг оғир ҳус-саларини шу ерда енгиллатдилар, улар шу ерда меҳри-бон Софья опаларини кутиб олдилар. Софья Борисовна узоқ Иваново-Вознесенскдан келган куниеҳ Онахоннинг қизчаларини илгаридан танигандай севиб қучди. Уларга Вера, Таня, деб русча отлар ҳам қўйиб олди, соч ўриш, лентача тақишни ўргатди. Ўйга кетиб қолганларида со-ғинадиган бўлди. Авваллари Ефим Данилович бўлмаса уларнинг гапларини англамас эди, кейинчалик қизчалар-нинг чучук тилларига ўзи ҳам тушуна бошлади. Лекин тил билишга келганда Софья Борисовнадан кўра Башо-рат уддабурро чиқди. Башорат билган русча сўзлар Софья опаси билган ўзбекча сўзлардан кўра ҳар ҳолда кўпроқ эди. Бу онлада ҳар иккала тилда ҳам чалароқ сўзлашилар, лекин бу ҳол онладаги аҳилликка сира тў-сиқ бўлолмас эди.

Мана ўша, кўчага қараган очиқ айвон. Мана ўша қиз-ғиш тувакдаги шапалоқ гул. Софья Борисовна эриннинг ёнига янги келган кунлари посёлка бозорчасидан бирин-чи харид қилган нарсаси шу гул бўлган. Кейинчалик ай-воннинг мана шу гул яшнаб турган серқуёш бурчаги Башоратнинг Софья опаси билан ҳикоя айтишиб ўтира-диган севимли жойи бўлиб қолган эди. У вақтда Тур-суной ҳали жуда ҳам кичик эди, Ефим Даниловичнинг катта калошини қўғирчоқларига «арава» қилиб судраб келиб, Софья опасининг ҳикоя айтишига халақит берга-ни-берган эди. Софья Борисовна Башоратга ҳикояларни кўпроқ «Она» романидан айтарди. Бу китобни иккови ҳам яхши кўрарди. Софья Борисовна аввал унинг кўп жойларини ўзи кўргандай қилиб айтиб-айтиб берди, кейин-кейин айрим бетларини, ҳатто бобларини ҳам ўқиб эшиттирадиган бўлди. Софья опа уни ёд билгандай ўқирди, варағига сал кўз қири тушса бас — худди ёзил-ганин ўқиб эмас, ичидан чиқариб айтиб бераётгандай туюлар эди. Бу Башоратнинг жуда ҳавасини келтирар эди, у опаси йўқ вақтларда китобни ўзи очиб, узоқ-узоқ тикилар, ўқий олмагандан кейин, ундаги ўзи эшитган воқеаларни эслар, шунда китоб саҳифаларида ўша яхши одамлар, ўз дадаси ва Ефим тоғасига ўхшаш одамлар гаудалангандай бўлар эди. Башорат уларни ўз кўзи би-лап кўра олмаганига ачинарди, китобни ўқий оладиган Софья опаси уларни ўз кўзи билан кўради деб ишонга-нидан бутун фикри-хаёли ҳарф ўрганишда бўлди. У

ҳарфларни атайлаб битта-битта ўргангани йўқ. Уларнинг машғулоти бундай бўларди. Башорат китобни бошидан очиб олдиға қўярди, четроқда Софья опаси унда ёзилган сўзларни битта-битта ёддан айтиб турар, Башорат бўлса китобға қараб унинг айтган сўзларини такрорлаб борар эди. Авваллари бундан ҳеч нарса чиқмади, албатта. Башорат бутун-бутун бетларни воқеасига қараб ёд олган бўлса ҳам, ҳарф танимас эди. Аммо шундан кейин Софья опа учун Башоратга ҳарф ўргатиш ниҳоят осон бўлди. Башоратнинг қандай қилиб саводхон бўлиб олганини ҳеч ким ҳатто ўзи ҳам пайқамай қолди.

Шундай қилиб, бу уйда Башоратнинг Ефим тоға билан Софья опадан бошқа, яна бир меҳрибони — «Она» романи бор эди.

Уларни айвонда Софья Борисовна кутиб олди. Ефим Данилович қизчаларни унинг бағрига узатар экан:

— Булар «роман-китоб» олгани келишибди, — деди кулиб.

Бу гап жуда қувониб кетган Софья Борисовнанинг қулоғига ҳам кирмади. У оғир гавдасини зўрға ҳаракатга келтириб, пишиллаганича меҳмонларни қучди, унинг илиқ нафаси қизчаларнинг қизариб турган юзларига урилди.

Софья Борисовна ҳозир ҳомиладор эди. Унинг илгаридан дуркун гавдаси яна ҳам тўлишиб, кенг ола-чипор бумази халатини тўлдириб турар, сутдай оппоқ юзига энди танга-танга ним сарғиш доғлар тушиб, Башоратнинг назарида, бу унинг меҳрли оналик ҳуснини яна ҳам очиб юборган эди. Башоратнинг чўғдай юзига қараганида буни Софья Борисовнанинг ўзи ҳам пайқади шекилли, намланиб, ярқираб турган зангор кўзлари билан севимли Верочкасига бир қувончли хабар сўзлагандай тикилди. Башорат ҳам унинг: «қиз кўрсам отини албатта Вера қўяман» деган сўзларини эслади, опасининг қаппайиб турган иссиқ қорсини қучоқлаб эркаланди.

— Булар тушга яқин келишган эди, цехни кейин қизил бурчакни томоша қилишди, — деди Ефим Данилович зинада этигини ечаётиб.

— Оҳҳо, қоринлари ҳам очгандир бўлмаса, — Софья Борисовнанинг товуши кухнядан эшитилди. — Ойинг яхшими, Верочка? Қеламан деган эди, келмади ҳам, — деди примусга уннаётиб.

Башорат умивальник ёнида юзига совун суркаб турган эди. Турсуной жавоб берди.

— Ойим яхшилар, тутимиз пишиб қолай деди!

— Опанг энди тут емайди,— деди Ефим Данилович хотинига ҳазил қилиб,— ҳалиги аччиғ-аччиғ довучча бўлади-ку, ўша бўлса ғарч-ғурч чайнайди, олиб келмадингми?

Турсуной бунн фақат ҳазил деб билди, лекин Башорат бунинг рост жиҳатини ҳам англади.

— Вой билмабмиз, эсизгина,— деди у совун ачитган кўзини ишқалаб.— Турсуной қизил бурчакка келганда бир дўппи қилиб олиб келади.

Софья Борисовна «қизил бурчакка келганда» деган гапга қизикди. Ефим Данилович Турсунойнинг ўз ашуласи билан кўк кўйлакчиларни қойил қолдириб, тўгаракка аъзо бўлганини гапириб берди.

— Ефим тоғам концертда ўзлари ҳам ашула айтадилар,— деди Башорат.

Опилада кўпчилик бўлиб, стол тўлатиб ўтириб овқатланишни яхши кўрадиган Софья Борисовна Башоратнинг қарашаман деганига қўймай, семиз ўрдакдай лапанглаб юриб ичкарида стол тузади ва қизларни жой-жойига ўтқазди. Кейин кула-кула Ефим Даниловични чақирди:

— Бўла қолинг, ҳой қари артист!

— Артист бўлганда қандай!— деди Ефим Данилович ўтираркан сариқ мўйловини астойдил бураб.— Ҳали ҳаммангларни қойил қолдирамиз Турсуной билан иккаламиз.

— Улар ҳаммаси бир одамдек! Кучли, яхши кишилар. Улар бир ишни қиламан деса қилмай қўйишмайди, шунақами, Ефим тоға?— деди Башорат цехдагилар ҳақида гап кетганда.

— Ишчи синфи дейди бунн, ҳа!

Қизчалар бу гапни тушунадими-тушунмайдими, Ефим Данилович бу ҳақда ўйлаб ўтирмади, лекин афтидан, ўзининг мағрур туйғусини тўла ифодалайдиган бу сўзларни айтмай қололмади.

— Ишчи синфи... ишчи синфи нима, Ефим тоға?— деб сўради Башорат.

Ефим Данилович ўйланиб қолди. Компотни бир хўлаб лабини артди-да, ўрнидан турди.

— Хуш, ишчи синфими?— деди у ёқдан-бу ёққа юриб. Кейин тўхтаб яна жим қолди.

— Аҳа, қўлга тушдингми? Қани жавоб бер-чи, артист!— деди хотини кулиб.

— Сен сабр қил, Софья Борисовна, бу жиддий гап. Ефим Данилович Башоратнинг рўпарасига ўтириб, ишчи синфи ҳақида соддагина қилиб гапириб берди.

— Сиз ишчи синфимисиз, Ефим тоға?— деб сўради қиз ўйчанлик билан.

— Ҳа... ҳа, лекин... мана, яхшиси, Софья опагининг отасини олайлик. У Ленин билан гаплашган!

— Лениннинг ўзи билан-а?— Башорат Софья опасига уни энди биринчи марта кўраётгандек ҳайрат билан қаради.

— Ҳа, ўзи билан. У бундан йигирма йил аввал, Морозов деган бойнинг заводидида ишлаганида, қўзғолон кўтарган ишчиларнинг энг олдида милтиқ кўтариб пошшога қарши борган. Пошшо солдатлари ишчиларни ёппасига отиб...— Ефим Данилович хотинига кўзи тушиб, негадир бирдан гапини бўлди-да, сўзини йўқотиб қўйгандай ўнғайсизланиб ён-верига қаради.

— Ҳа, мени йиғлаяпти деб ўйладинг шекилли,— деди секин Софья Борисовна эрига, ғамгин йилтиллаган кўзини Башоратга тикди,— мен ҳеч йиғлаган эмасман, Башорат. Дадам шундай ўргатган. Сургунга кетаётиб қизил вагоннинг панжарали деразасидан кишанли қўлининг учини менга узатиб: «Йиғлама. Йиғлаш сир бериш бўлади. Революционер душманга сир айтмайди» деган. Бу гап бир умрга ёдимда қолди, чунки мен отамнинг сургунга кетишдан олдин турмада қанча азобласалар ҳам сир айтмаганини билардим. Сир бериш мумкин эмас, йиғлаш сир бериш бўлар экан, йиғлаш керак эмас... Отам қайтиб келмади. У сургунда ўлди. Мен йиғламадим. Мен унинг васиятини бажардим. Мен отам билан фахрланаман— у ишчи эди... Башорат.— Софья Борисовна ўридан турди, ўнг қўлини Башоратнинг бошига қўйиб четга қаради.

Башорат ўтирган жойидан унинг йўғон гавдасини қучоқлаб бошини биқинига босди, узоқ жим турди. Ҳамма узоқ жим турди. Турсуной қўлидаги салфеткани ёғжимлаб, Софья опасининг кўзига қарар, агар унда нам кўргудай бўлса худди йиғлаб юборишга тайёр эди.

— Софья Борисовна, столни йиғиштир бўлмаса,— деди Ефим анча жимликдан кейин.

Башорат чўчигандай ўрнидан сапчиб турди. Ефим тоғасининг бу гапи ёпишиб тушмагандай ғалати туюлди: Софья Борисовнага-я! Шундай одамга шунақанги иш буюриш...

Башоратнинг назарида, Софья Борисовна ҳозир шундай одам бўлиб гавдаландики, у стол йиғиштириш эмас, балки бутун халқнинг, бутун мамлакатнинг каттакон ишлариини бажарган ва фақат шундай ишларнигина бажарадиган, қудратли азиз киши эди.

Башорат наридан-бери енгини шимариб столдан идиш-товоқларни йиғиштира бошлади, самовардан қайноқ сув қуйиб, бармоқлари билан ғичирлатиб тарелкаларни бирин-кетин ювди. У ҳозир шу оддий ишдан ўзида йўқ шод, Ефим тоғасининг мамнунлик билан қараб ўтиришидан эса чексиз бахтли эди.

Башорат илгарилар кўп нарсани пайқамаган экан, Ефим тоғани шунчаки раҳмдил, ўз отасидай яхши одам дебгина билар экан. Энди Башорат у билан бутунлай бошқатдан танишгандай бўлаётир, ҳозир назарида, ундаги ҳамма яхши фазилатлар — фақат унинг ишчи бўлганидан эди.

Қизлар кетишадиган бўлганда Ефим Данилович этак-жерканинг энг пастки қаватидаги китоблар орасидан «роман-китоб»ни топиб берди. Анча эскиб қолган кулранг муқовали бу китоб Максим Горькийнинг «Она» романи эди.

— Ефим тоға,— деди Башорат кетаётиб,— бизнинг дадамиз ишчи синфига кирадими?

Ефим Данилович қизлардан бундай саволни кутмаган эди, бу савол унинг назарида Башоратни бирдан улғайтириб юборди. Бу жиддий савол эди, бу — кечагина ҳеч нарсадан хабарсиз, етим қизчанинг катта ўйлар ўйлай бошлаганини кўрсатадиган савол эди. Бу савол бугунги суҳбатнинг, Башоратнинг «ўртоқ» деган сўз ҳақида, ишчи синфи ҳақида берган саволларининг бутун маъносини очиб юборгандай бўлди.

— Ҳа,— деди Ефим Данилович жиддий ўйланиб.— сизнинг дадангиз большевик эди, у ишчи синфининг иши учун жонини ҳам аямади.

Қизлар кетаркан, эр-хотин айвон устунига суяниб ўйчан кўзлари билан уларни узоққача индамай кузатиб

қолдилар. Софья Борисовна, уларга кетар олдидан оталарининг ўлими ҳақида эслатишнинг кераги йўқ эди, деб таъна қилди.

— Йўқ,— деди Ефим Данилович ҳамон узоқдан кўзини олмай,— мен оталарининг ўлмаганлиги, сира ҳам ўлмаслиги ҳақида гапирдим. Башорат буни яхши тушунди!— Ефим Даниловичнинг юзи гурур ҳисси билан ёришди:— Ҳа, тушунди,— такрорлади у,— унга ҳозир шу керак эди, саволини эшитдинг-ку...

ТҮРТИНЧИ БОБ

Найманчада соя қайтган пайт жуда дим бўлади. Куни билан қуёш таптини еган пахса деворлар ўзидан иссиқлик чиқариб ҳавони бўғиб қўяди.

Ҳозир кўчада тупроқ ўйнаётган уч-тўртта боладан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Болалар кўча тупроғини бел баравар уйиб, устини сувашибди, кейин ичидан тупроқни тортиб, дукон ясашибди. Орада тикроғи, ҳабашдай қора, озғин бир бола «дукон» ёнида жуда ишчан бир қиёфада туриб кўча тупроғини тарозида тортиб «сотмоқда». Бошқалари бўлса, қўлларида тахлоглиқ конфет қоғозларни туфуклаб-туфуклаб санаб «дукондор»га берадилар, қолганини липпага уриб, «сотиб олинган ун»ни этакка солиб олиб кетадилар. Орада энг кичиги — уч-тўрт яшар чамасидаги жингалак сочли бола ҳам терлаб-пишиб, тиришиб-тирмашиб, ўзидан катталар нима қилса шуни қилиб пвирсиб юрибди. Оёғидан то қошқузигача чанг босиб кетган бу харидорнинг «пули» ҳам, пул қистирадиган липпаси ҳам йўқ экан. У тарози ёнига келиб этагини кутарган эди «пастлар» кўриниб кетди. «Дукондор» ҳам тарозипалладаги тупроқни этакка солмай сепиб юборди. Болаларнинг қаттиқ кулгиси ҳалиги липпасиз харидорнинг чинқироқ йиғиси билан қўшилиб кетди.

Шу пайт кўчанинг нариги бошида бир аёл кўринди. У Найманчанинг эски шаҳар растасига туташиб кетадиган кўчасидан, пастликдан чиқиб келмоқда эди. Аввал ҳалиги тикроқ қора бола, кейин бошқалари ғойиб бўлди, улар ўйнаган жой устида анчагача қуюқ чанг булути туриб қолди.

Аёл девор ёқалаб соя-салқин танлаб, шошмай юриб келарди. Биқиллаб турган юмшоқ тупроқ устидан кўча-

нинг у юзигача чўзилган ойли минора соясини босиб ўтганидан кейин аёлнинг юзи равшанроқ кўринди.

Гузарга яқинроқ бир эшик олдида гурунглашиб турган хотинлар уни узоқдан танидилар. Жуссаси ёш боладай кичик, шилпиқ кўзли кампир, аёлни таниса ҳам танимаганга олиб, гапини давом эттирди. Лекин бошига ёш боланинг чакмончасини ташлаб олган ёшроғи аёлдан кўзини узмасди.

— Вакила ая,— деди у секин.

— Жўрахон!— деди бош яланг бир жувон.

Хотинлар ташвишли ҳаракатга тушдилар. Бир кириб кетишга шошди, бири нима қилишини билмагандай туриб қолди, бири бўлса аёлга пешвоз чиқмоқчи бўлиб интилди. Лекин ҳалиги кампир, ҳеч гап йўқдай, ҳамон гапирарди:

— Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор дегандай, лақиллаб ўтирганимни қара, айланай келин, қасқонингни бериб турсанг деб чиқувдим. Қани юр..

Кампир жувонни бошлаб эшикка кириб кетди. Бошига чакмонча ёпинган хотин ҳам узоқдан келаётган Жўрахонга яна бир қараб қўйиб ўзини ичкарига олди. Эшик олдида фақат икки қизалоқ қолди.

Жўрахон кўча бўйлаб келаркан, бу ҳуркак хотинларнинг ҳамма ҳаракатини кўриб, бутун ташвишини пайқаб, билиб турарди. Бу ташвиш экан-ку, Найманчага биринчи келганда ҳаммани ваҳимага солгани ҳам эсида. У вақт бу ерда хотину қиз ҳаммаси ундан бир варакай очикдан-очик юз ўгирарди. Ҳозир, ҳар ҳолда бирпас ўйланишиб, унга тикилишиб, отини тилга олишиб, шундан кейингина аллақандай—ўзлари ҳам тушунмайдиган саросима билан секин-аста тарқалишди. Икки қизалоқ бўлса қочмади ҳам — уни кутиб кўча юзида туришибди. Ҳалиги хотинлар уларга «ичкарига киринглар» деб пўписа ҳам қилишмади шекилли.

Хотинлар бу очик аёлдан номаҳрамдан қочгандай бекинар эдилар. Меҳр сочиб турган офтобга, одамнинг очик чиройи, нурли чеҳрасига қора чачвон орқали эмас, ўз кўзлари билан тикка қарашга журъат этган Жўрахон билан юзма-юз келишдан чўчир эдилар. Уларни кўзга кўринмайдиган қандайдир даҳшатли бир куч «ичкари»га тортарди. Лекин Жўрахон бу хотинларнинг кўнглини яхши тушунар, уларнинг асл юрагини яхши билар эди. Уларнинг кўплари очик хотинни кўриб гаплашишдан

эмас, балки бу гаплашишни «бирова» кўриб қолмасин деб ҳайиқар эдилар. Улар ҳозир мана шу икки қизалоқни, балки атайлаб, кўчада қолдиришди, балки уларнинг асли юраги мана шу қизчалардир... Ҳали ўша кўзга кўринмас кучининг домига илинмаган, хотин зотининг аянч тақдирини бошидан кечирмаган бу жажжи қизалоқлар Жўрахоннинг кўзига чиндан ҳам шу хотинларнинг аслида соф юраги, келажаги бўлиб кўринди. Ҳа, шундай. Улар шу хотин-қизларнинг ёруғликини ҳавас қилиб талпинаётган юраги. Жўрахон бу ерга биринчи келганда улар ҳали йўқ эди. Улар энди пайдо бўляпти.

— Ассаломалайкум, Вакила ая,— деди қизлардан тикроғи, Жўрахон етиб келганда.

— Эсон-омонмисиз...— деди кичикроғи янги картош-кадай пўстлоғи кўчиб турган бурнини артиб.

Жўрахон уларнинг рўпарасида тўхтади. Қўлтиғидаги сумкачадан Башорат билан Турсунойга аталган «ёстиқ» конфетдан олиб қизчаларга битта тутқизди; ўзига ярашамаган катта, ямоқ бўз кўйлакли кичкина қизнинг жингалак сочини пешонасидан сидириб, терлаб турган шўртак қошидан ўлди.

Қизчалар конфетни ушлаганча баланд гавдали бу хотинга ҳайрат билан тикилиб турардилар. Жўрахоннинг барваста гавдаси кўкрак бурмали ҳаво ранг чипта кўйлагини тўлатиб, тошиб жетгудай кўлириб турарди. Сочигўзапўчоқ рўмоли попиғига ўралиб, орқасида бўшгина ташланиб турибди. Унча ёш бўлмаган япалоқ юзидан тарам-тарам қизил томирчалар, кўз тағида майда ажин...

— Кимнинг қизларисиз?

— Мен Салим бўзчининг қизиман, мана бу Нормат парангнинг ўғай қизи.

— Ҳа-ҳа,— деди Жўрахон бу одамларни тапнимаса ҳам танигандай.

Кейин «яхши қизлар экансиз» деб яна биттадан конфет берди-да, йўлига шошди. Қизчалар конфетни очгани журъат қилмай, дам қўлларига, дам кетиб бораётган Жўрахонга қараб, узоқ турдилар.

Жўрахон Онахоннинг уйига кетаётган эди; гузарда чойхона ёнидан юрмаслик учун тупроқ кечиб бўлса ҳам кучанинг у юзига ўтиб олди.

Гузарда ҳам, чойхонада ҳам ҳали ҳеч ким йўқ. Яктагини ечиб белига боғлаб олган жиккаккина самоварчи кечки чойхўрларни кутиб олиш учун, пақирдаги сувни

аягандай чимдим-чимдим шакароб қилиб сўрилар ёнига сепмоқда.

Кўчанинг у бошида эшак минган йўловчи кўринди. Афтидан, узоқ йўл юриб келган жонивор, гузар ва чойхонани олисдан кўриб, шу ерда оғир юкдан бўшаб жиндак нафас ростлаш умидида, бир қулогини диккайтириб майда қадамни яна тезлатди. Жўраҳон яқин борган сари йўловчинини аниқроқ кўра бошлади: у — юк деса дегуликкина, катталикда тиришқоқ жониворнинг ўзи билан тенг келиб қоладиган, бесўнақай семиз одам эди. Бериоқ келган сари яна ҳам ғалати кўринди: жонивор тез юрганига қарамай, булутдай савлатли бу гавда сира қимирламай, бемалол ўтирарди, фақат эшакнинг ингичка оқ оёқларигина тинмай типир-типир қиларди, узун қулоқли бежирим калласи қанор қопнинг тагидан чиқиб турганга ўхшарди.

Йўловчининг устида зарбоп чопон, оёғида амиркон маҳси, ковушни ечиб қўлига ушлаб олган, иккинчи қўлидаги катта сариқ рўмол билан қора, гўштдор юзини, бақбақасини ҳар нафасда артиб-артиб қўяди, сержун кўкраги очиқ, эгар олдида бемалол ташлаб қўйилган қорни ана тукилама-мана тукилама дегандай бетиним билқиллаб боради.

Йўловчидан ўттиз қадам орқароқда паранжили бир аёл келарди. Жўраҳон унинг бу йўловчига дахли борлигини ҳаёлига ҳам келтирмади: аёл оддий ўткинчига ўхшарди, йўловчи эса турган-битгани томоша. Унинг оёқлари орасидаги кичкинагина оқ эшак юкининг оғирлигига яраша тақдирланган эди; ҳалиги одам чойхона ёнига етиб бир ботмонлик гавдасини ерга олгандан кейин бу жуда ҳам очиқ кўринди: ҳошияли диккак ва унинг устидан чарм қопланган юмшоқ бўхтарги кенг айил билан маҳкам тортилган, гулдор ёйиқ тагида қуюнқондан қизил попуқлар осилиб турибди, оппоқ ёлига катта-катта қора мунчоқлар, манглай сочига эса иккита чиганоқ тақилган.

Оғир юкдан бўшаб нафас ростлаб олган чиройли, оппоқ жониворни болаларча томоша қилиб ўтаётган Жўраҳон, йўловчи сўрига чиққанда қадамни секинлаштирган ҳалиги хотинга эътибор қилди. Қуёшдан ва чапдан оқариб кетган, бандагига катта ямоқ тушган паранжиси бу иссиқ ҳавода уни ниҳоятда қийнаб қўйгани биллиниб турарди. Бунинг устига, қўлида каттагина бола, бошида

бесунақай оғир тугун. Юрганида оёғидаги эски, қўпол-дўз ковуш ёрилиб кетган товонига шалоп-шалоп урилиб, кетидан чанг кўтариб боради.

Хотин чойхонадан йигирма қадам нарида, девор бўйидаги чала қуриган тут соясида тўхтади, бола унинг чарчаган қўлидан сирғаниб ерга тушди, ҳансираган хотин дарров тупроққа чўкка тушиб, бошидаги тугунни машаққат билан олиб тут тагига қўйди.

Унга на йўловчи, на самоварчи, ҳеч ким эътибор қилмади. Кўчанинг нариги юзида тўхтаб қолган Жўрахонгина ундан кўзини олмасди. У, бу хотиннинг ҳалиги салобатли йўловчига қандайдир алоқаси борлигини, уларнинг шу хилда узоқ йўл босиб келганини пайқадую, бир нарсга тушунмади: бу нотагон аёл ҳалиги йўловчига ким бўлиши мумкин? Унинг юзини кўриб бўлса экан. Ёшми, кексами? Бу юз, ҳар ҳолда, азоб чеккан, чанг ва тер босган бўлса керак, у балки жуда ҳам ташнадир...

Семиз одам салқин супада чордана қуриб ёйилиб ўтирарди. Унинг ёнида парвона бўлган жиккак самоварчи чойхонанинг ичкари ҳовлисига югуриб кириб бир боғ кўк беда олиб чиқди-да, ариқ бўйига ёйиб солди, эшакнинг сағрисиани қоқиб, сийпаб қўйди. Беда ейишига тикилганида афтидаги мулойим илжайиш, хўжайиннинг ўзига қарагандагидай, шундоқ эриди-кетди.

Бола, чумоли уясига ўтириб қолган эканми — гингшиб йиғлаб юборди. Йўловчи шундагина аёл томонга эринчоқлик билан қайрилиб қараб қўйди. Хотин болани дарров чачвон ичига олиб, эмиза бошлади.

«Она...» деди Жўрахон ичида. Унинг ёнига, кўчанинг у юзига ўтмоқчи бўлиб интилди-ю, қайтди. Унга бир оғиз савол бермоқчи эди: ким? Қимсан, муштипар?

Йўқ, Жўрахон қайтди. Қайтди-ю, ўрнидан жилолмади. Қуриган тут тагида, тупроқ устида, угада паранжи ичида тирик жон, жонлар бағишловчи азиз жон, она ўтирибди. У ҳозир жонсиздай, бир уюм кераксиз латтадай, қоп-қора соядай қимирламай ўтирибди, унга ҳеч ким кўз солмаяпти...

Бола эмиб тўйиб, чачвон тагидан чиқди, унинг тумор ва кўз мунчоқ тақилган қизил дўпписи тагидан кокили диккайиб чиқиб турарди. Она унинг беқасам тўнчаси устидан боғланган қийиғини кўкрагигача кўтариб қўйди-да, қўли билан сўри томон йўллади:

— Бор, оёғинг ёзилсин, чопкилла, дадангга бор...
Жўрахон сўри томонга қаради... Ота оппоқ яктаги билан сержун кўкрагини елпиб, нишолдага нон ботирар, самоварчи унга гулдор пиёлада иссиқ, хушрўй чой узатиб турар эди.

Жўрахон хотин томонга яна бир интилди-ю, бирдан кўз ўнги қоронғиланди. Рўпарасида ҳеч нарсани кўрмаган ҳолда олдинга юриб кетди. У, юриб кетганини анчадан кейин сизди, қайрилиб қараса, чойхона ҳам, қуриган тут ҳам орқада қолиб кетибди.

Жўрахон ниманидир ўйламоқчи бўлди, лекин нимани? Фикрини бир жойга тўплаб ололмаётир: ниманидир топиши керакдай бўлиб туюлди, лекин нимани? Бирор фикрними? Бирор одамними? Ҳа, ҳалиги хотинни! Йўқ, унинг босиб ўтган йўлини! Унинг тақдирини! Ким у? Хотин? Қул? Она? Чўри?

Қайтиб борсами? Қул берса, чачвонини кўтариб, нур кўрмаган кўзларига тикилиб қараса... Йўқ, ҳозир уни қидириб боришнинг кераги йўқ, бу — ўша тут тагида ўтирган хотиннинг ўзини эмас. Бу — барча жафокаш хотинлар. Бу — шарқнинг меҳнаткаш аёли...

Жўрахоннинг хаёли чуваланди. Вужудини тушуниб бўлмайдиган бир туйғу чулгади. Нима? Ғазабми? Йўқ, ғазаб уни бу қадар бушаштиролмас, бу қадар паришон қилолмас эди. Ожизликми? Йўқ, ожизлик ҳам эмас. Унинг кўнгли ғазабли фарёдга ўхшаш кучли бир тўлқин билан тўлишди, бошидан кечган курашлар ҳам, қонли фожиалар ҳам, даҳшатли воқеалар ҳам ҳозир бутун вужудини алаңгалатиб ёриб чиқишга тайёр турган шу кучли, аччиқ фарёд олдида ҳеч нарса эмасдай туюлди.

Бу фарёд ташқарига ёриб чиқолмади. У пасайди ва аниқ тушунарли бир туйғуга, олдинга шошилтирувчи қўрқувсизлик ва журъат ҳиссига айланди. Жўрахон хаёлини йиғиб олди, қадамини тезлатди. У тезроқ Онахонникига етиб бориши керак, ҳозир уни ҳеч нарса тўхтатолмайди. Ҳозиргина ҳамма ёқ алғов-далғов бўлиб кетгандай эди, қараса Найманчанинг кўчалари ҳамон тинч, бу оғир жимлик Жўрахоннинг кўнглида бўлиб ўтган исён ва ҳаяжонга мутлақо лоқайд; кечки димлик кўчаларнинг юмшоқ чангини оғир босиб тушмоқда эди.

Жўрахон девор бўйлаб, Онахон турадиган муюшни мўлжаллаб, тезлаб юрди. Шу пайт бир эшик наридаги

ҳовлидан қаттиқ шовқин-сурон эшитилди. Хотин киши чинқириқ овози билан ҳовлини бошига кўтарар, муло-йим эркак овози эса ора-чора эшитилар, лекин шовқин-суроннинг тобора авж олишига, ўтга ёғ томгандай, аф-тидан, шу овоз сабаб бўлмоқда эди. Кейинроқ бу шов-қинга бир кексанинг зорланиб ёлворган овози ва чақа-лоқнинг аччиқ йиғиси ҳам қўшилди.

— Шўро ҳукуматига қаршимисиз?! — деди ҳалиги мулоийм овоз. — Қарши бўлсангиз, боринг, айтинг, қар-шиман денг!

Бу гапдан кейин хотин кишининг чинқиरोқ овози тинди. Елвораётган чол овози ўзгарди:

— Фуқаронинг ихтиёри билан бўлаётган иш! Қан-чага келишган бўлсак, шунча бердик. Ҳар кимнинг қур-би борица, болам, ҳукуматни ўртага солма.

— Мен ҳукуматнинг амридан четга чиқолмайман. Қарши бўлсангиз, боринг, айтинг, қаршиман денг! — такрорлади ҳалиги мулоийм овоз.

Жўрахон у ёғини эшитолмади. Эшитганига ҳам аниқ тушунмади. Унинг фикри-ёди ҳамон тут тагида ўтирган онада эди. Тезлаб юришда давом этди.

Ҳалиги ҳовлидан ўтиши билан рўпарадаги эшикдан чарм портфель кўтарган озғингина бир одам чиқиб кел-ди. У кўк мовутдан галифе шим, сариғ этик кийган, боши-да қизил бахмал дўппи, няги ва боши арчилган тухум-дай сип-силлиқ қилиб қирдирилган. Йўрғалаб келиб қўл бермаганида Жўрахон уни мутлақо танимай ўтар экан.

— Айёмлари муборак! Қадамларига ҳасанот, хуш келибдилар, хоним! — деди у тилла тишларини ялтира-тиб, бир қўлини кўксига босиб эгилиб кўришаркан.

— Сизмидингиз? — деб сўради Жўрахон жанжал бўлган ҳовли томонни боши билан кўрсатиб.

— Ҳа, илми-урфон, маърифат йўлида, хоним. Жон чекмасак бўлмас экан. Уфф...қийин, жуда қийин, хоним. Каминангиз бир ўзимман, қийинчиликларнинг қурбони-ман, хоним, ҳа, қурбонман.

Унинг узунчоқ, ориқ юзи буришиб, жуда аяич ҳолга келди, кўзидан рostaкам ёш чиқиб кетишига сал қолди, ўткир қиррали узун бурнини жийириб «уф» деганида бу одам чиндан ҳам азоб ва қийинчиликлар тагида қо-либ кетган экан деб ўйлаш мумкин эди.

Салимхўжа Наимий шаҳар билим юртининг муалли-ми эди. Жўрахон уни яқиндагина, хотин-қизлар клуби-

нинг мудирлигидан шаҳар партия комитетининг хотин-қизлар бўлимига кўтарилганидан кейингина таъиниди. Жўрахон «женотдел» бўлганидан кейин ҳам асосий ишини хотин-қизлар клубида олиб борди. Аввало бу ерда савод чиқариш курслари очиш, бу курсларга муаллимлар топиш иши билан шуғулланди. Ана шунда у эски муаллим, маърифатпарвар зиёли — Наимийга дуч келди.

Наимийнинг хотин-қизлар клубида чаласаводлар курсини қўлга олганига икки ҳафтадан ошган эди.

— Нима гап ўзи, нима бўляпти бу ҳовлида?

— О-о. жиддий тадбир, хоним, жиддий инқилобий тадбир! Шаҳар шуъбаси раҳбарлигида маориф ойлиги ўтказмоқдамиз, Найманчада ибтидоий таълим мактаби очиш учун фуқаро ўз ташаббуси билан сармоя жамғармоқда. — Наимийнинг яна чиройи бузилди, бурни жийирилди. — Уффф... каминангиз бир ўзимман, хоним. Сиздаги дарсларим — уммондан қатрадир. Билим юртида ҳам тапҳоман, мана тагин бу машаққат... Ҳа жон чекмасак бўлмайди, ўзлари қалайлар, сизга ҳам ачинаман, огир, огир... Маданий инқилоб! Ҳазил иш қилаётганимиз йўқ. Лекин ҳамон сиз билан биз. Ҳа, сиз ва мен! Майли, жон чекмасак бўлмас экан, тарих номимизни тилга олиб қолар, тарих...

— Ўртоқ Наимий, сиз... эртага шаҳар комитетига бир киринг-а. Биз маориф шуъбасидан ҳам одам чақирамиз. «Фуқаронинг ташаббуси» ҳақида гаплашамиз, хўпми? — Жўрахон жиддий туриб қўл берди, йўлига шошди.

— Хўп, бош устига хон... ўртоқ Жўрахон, бош устига. Мададу дастурларига бағоят муҳтожмиз...

Жўрахон Наимийнинг гапини тугал эшитмай жўнаб кетди. Наимийнинг гапи оғзида, қўли кўкракдалигича қолди. У бошига тўқмоқ тушган одамдай гангиб бир жойда анчагача турди. Жўрахон муюшга қайрилганигина, портфели қўлтиғидан тушиб кетаётганини пайқаб ўзига келди.

Жўрахонни бу гал, шўх қизчалар эмас, Онахоннинг ўзи кутиб олди. У шу қадар хурсанд эдики, ҳатто, Жўрахоннинг назарида, шў топда ўзига ҳам ўхшамас, яшариб, чиройли бўлиб кетган эди.

— Меҳмоним бор, Жўрахон опа, суюнчи берсангиз курсатаман, бўлмаса йўқ.

— Шунаками? — деди Жўрахон ва ўйлаб меҳмон-

нинг ким эканлигини сира топа олмаслигини пайқагандан кейин сумкачасидан битта конфет олиб Онахонга тутқазди.

— Мана суюнчи.

Иккаласи ёш қизлардай шундай қаҳ-қаҳ отиб кулишдики, ичкарида ўтирган меҳмон — Софья Борисовна лапанглаганича айвонга чиқиб келди.

— Вой ўлай, тушманг, тушманг, Софья! — деди Жўрахон у томон югуриб ва айвон зинасидан чаққонлик билан чиқиб унинг ёнига борди.

Софья Борисовна у билан қулоч ёзиб ўзбекчасига куришди.

— Эсонмисиз, омонмисиз...

Йўлда терлаб келган Жўрахоннинг кўксига Софьянинг лўппи гавдаси оловдек иссиқ тегди.

— Табриклайман, жонгинам, олов сочиб турибсиз, кўз тегмасин, — деди Жўрахон четроқдан унинг катта қорнига қараб. — Она, она! — деди севиниб ва яна бориб, Софьянинг доғ босган оқиш-қизил юзларидан ўпиб олди. Кейин, четроқда бу ширин учрашувдан роҳат қилиб жилмайиб турган Онахонга хўмрайди. — Ҳай, Онахон, айланай, шундай паллада ўзинг бориб хабар олмай, дугонангни шунча юки билан лўкиллашибсан-да.

— Йўқ, Жўрахон, мен ўзим, — деди Софья, — Башорат довучча сайилга айтиб келган эди.

Хотинлар кулишди, мезбон негадир уялиб хонтахта устида сочилиб ётган довуччаларни йиғиштириб олди. Тахмондан якандоз билан иккита ёстиқ олиб хонтахта ёнига тушади.

— Кўйлагингиз кўзимга бирам иссиқ кўриндики, Жўрахон, — деди Софья Борисовна дастурхон ёнига ўтиргандан кейин.

— Кўйлагимми ё ўзимми? — деди Жўрахон кулиб.

— Йўқ, кўйлагингиз. — Софья кўйлакнинг кенг егини ушлади, кўзига яқин келтириб тикилди. Кейин ўйчанроқ гапирди — Мен худди шундай чит тўқир эдим. Дарров танидим.

— Иваново-Вознесенскда-я?

— Худди шуни ўзингиз тўқиган бўлсангиз-а, ўртоқ? — деди Онахон ликопчада қулупнай қўяркан.

— Йўғ-э, унчалик бўлмасу, лекин худди шунақасини тўқир эдим. Сиз билан кўришганимда этим жимирлаб кетди, фабрикамизни соғиниб қолибман. — У ёнма-ён

ўтирган Жўрахоннинг кифтига бошини қўйиб, қўйлақ енгини юзига босди.

— Мен буни бир дўкондордан сотиб олдим, — деди Жўрахон.

— Кимматми?

— Жуда қиммат.

Хотинлар жим қолишди.

— Қиммат, — деди яна Жўрахон, — узоқ йўл босиб келади. Қўлдан қўлга ўтади. Аввало савдогарнинг қўлига тушади. Шундай қилиб...

— Чит шу ернинг ўзида мўл-кўл тўқила бошламагунча... Ҳа, шу ернинг ўзида тўқила бошлаши керак. Бу бўлади. Албатта бўлади. Бунинг учун тўқувчи хотинлар керак.

Онахон дастурхонни тузаб бўлиб, ўзи ҳам келиб ўтирди.

— Биз жуда озчиликмиз. Бунинг устига бўздан бошқани тўқишни билмаймиз, — деди у.

— Бўлади. Кўпчилик бўлади. Бўздан бошқасини ҳам тўқишни урганамиз. Бирдан эмас, аста-секин, унга-ча ҳали жуда кўп, жуда оғир ишларимиз бор. Шунинг учун, Софья жоним, соғинсангиз ҳам...

— Биламан. Биз Ефим билан келишдик. Мен шу ерда қоламан.

— Раҳмат, — Жўрахон унинг мовий кўзларига қаради, — раҳмат, жонгинам, сиз у ерда оддий бир тўқувчисиз, бу ерда бўлса...

— Аввал эсон-омон қутилиб олинг, ўртоқжон. Кейин... Қани еб-ичиб ўтиринглар. Софья, сиз мана бундан олинг, нордонгина.

— Яна довуччами? — деди Жўрахон кулиб.

— Йўғ-э, шўрва. Рост, довучча ҳам солганман. Ўртоғимга атайлаб қилдим.

— Шуни кутиб ўтирган эдим-да, Жўрахон, яхшиям кутган эканман, бўлмаса сизни кўролмай кетар эдим, — Софья нордон шўрвани пишиллаб-пишиллаб, кула-кула ичди.

Жўрахон чойнакни ўз ёнига олиб фақат чой ичди. Лича жимликдан кейин, Онахондан устахонадаги аҳволни сўраб қолди.

— Бўзчи хотинларнинг ҳаммасида безовта ташвиш, потиниш уйлар, — деб гап бошлади Онахон. — Ҳамма аллақандай бир воқеани кутяпти. Дам қарасанг, дарров

бир жойга тупланиб қолишади, пичир-пичир... Қилтириқ махсум ўтса, орқасидан хавфсираб қараб қўйишади. Баъзилари хурсанд, жуда хушчақчақ, баъзилари бадқовоқ бўлиб қолди, бир нимани ўйлашгани-ўйлашган. Рузвон холани биласизлар, мингта эркак бўлса ҳам артелга бориб ишлайман, Қилтириқ махсумнинг башарасини кўрмасам бас, дейди. Анзират деганимиз бор, ўзи тузук кампир-у, лекин... кўпчилигимизга гаплари ёқмайди. Насиҳатгўй, ўта кетган меҳрибон, ҳаммага ҳам меҳрибон... Артель ҳақида гап бошласак, ўртага чиқиб туриб олади: «Ҳой жонгиналарим, гапларингнинг таги қалтис. Гуноҳга ботасизлар» дейди. Ношукур эмишимиз, хўжайиннинг ҳурматини бажо келтиришимиз фарз эмиш, ош-нон бериб бошимизни силаган эмиш... Рузвон хола унга бир куни қаттиқ гапириб қўйди: нари тур, бизга аралашма, деди, гуноҳдан қўрқсанг, биздан эҳтиёт бўл, деди. Бир куни, устахонага хўжайиннинг ўзи келар эмиш, деб эшитдик. Дўконхонадагилар кўпчилиги бунга эътибор бермасдан, индамай ўз ишини қилаверди. Анзират бўлса типирчилаб қолди: «Ҳой жонгиналарим, чеҳраларингни очиброқ ўтиринглар, бировга кек сақлаш гуноҳ. Бир вақтлар зулм қилса қилгандир, ўтган ишга салавот, мана энди ўзимизнинг ҳукумат ҳам унинг ҳурматини жойига қўйибди. Оталик қилиб, аҳволимиздан хабар олгани ойдеккина бўлиб ўзи келсаю биз қовоқ солиб ўтирсак...» Анзират, Назокат, яна бир нечалари ўша куни хўжайинни кутиб олишди. Биз бўлсак дўконимиздан бош кўтармадик... Шунака. Хотинлар иккига бўлиниб қолди. Лекин эртаминининг артель очила қолса ярмимиз устахонани шартта ташлаб кетамиз. Рузвон хола ҳам шундай деяпти, бизни Қудратиллахўжа бўшатмаса, уни ўзимиз бўшатиб қўямиз, дейди.

Жўрахон билан Софья енгил кулиб қўйишди, лекин Жўрахон яна дарров жиддий бўлди.

— Артель очамиз, албатта очамиз,— деди у, кейин Софьяга қаради,— клубимиз ҳозир фақат шу билан шуғулламаяпти. Бутун умидимиз Найманчада, артелда ишши найманчанинг бўзчи хотинлари бошлаб бериши керак.

— Жуда озчиликмиз,— деди Онахон ерга қараб.

— Ҳа, озчиликмиз. Шунинг учун қаттиқ ишлашимиз керак. Ҳали ишимиз кўп, ишимиз оғир... Мингларни ўй-готишимиз, орқамиздан эргаштиришимиз керак. Биз

буни қила оламиз, чунки... Ёруғлик биз томонда, синг-лим, ёруғлик гафлатни қувлайди, ҳамма ёруғликка интилади. Ёруғлик ўрганмаган кўзни қамаштириб қўйиши бор, лекин кўз аста-секин ўрганади, кейин ҳамма нарса равшан кўрина бошлайди. Ҳа, бирдан эмас, аста-секин. Аммо ишни кенгроқ, чуқурроқ олишимиз керак. Бу чидам билан узоқ вақт қилинадиган иш, оғир иш...

Жўрахон гузарда, чойхона ёнида кўрган йўловчи ва унинг хотини ҳақида сўзлаб берди. Тут тағида ўтирган бахти қора она, унинг хўрланган инсонлик қадри ҳақида шундай ҳаяжон билан сўзладики, Софьянинг кўзларига ёш келди. Жўрахон давом этди,

— Биз бу заиф оналарга яқинлашишимиз, хонадонларга, oilаларга кириб боришимиз керак. Уларга қаттиқ сўзлаб беришимиз керак.

— Кўпи тушунмайди, — деди Онахон секин.

— Тушуниб қолади. Ақли етмаса, юраги билан. Бизнинг хотин-қиз зотининг юраги жуда ажойиб, пок, сезгир бўлади, шунин биласизларми? Биз ана шу юракка, унинг поклигига ишонишимиз, қаттиқ ишонишимиз керак.

Онахон чехраси очилиб, Жўрахоннинг кўзларига тикилди.

— Тўғри, опа, жуда тўғри! Мен қўни-қўшини дугоналарим билан тез-тез гаплашиб тураман, биз бир-биримизга кўнглимизни ёрамиз... мен уларни яхши кўраман, жуда яхши кўраман, ҳатто Анзират кампирни ҳам. Уларга бир нарса дейиш, бир нарсани тушуштириш керак, билиб турибман, лекин энг ўткир, энг керакли гапларни тополмайман... Жамики хотин зотини бирга тўпласаму, бир кишидай рўпарамга шундай ўтқазиб қўйиб, юрагимдагини шундоққина айтиб сола қолсам! Нима дейишимни, қандай сўзлар билан айтишимни билмайман-да...

— Менинг назаримда, унга шундай дейиш керак, — деди бу гаплардан таъсирланиб кетган Софья Борисовна. У кўзларини рўпарадаги бир нуқтага тикиб бирпас уйлади-да, юрак сўзини ўз она тилида, русчалаб бошлады: — Сен, ўртоқжон, неча минг йиллик умринг давомида доим итоатда, юрагингда улуғ алам билан яшадинг. Шариятнинг, урф-одатнинг занжирлари билан чамбарчас боғланиб ташланган сен нотаваonga қул деб, буюм деб, манфур қизгонч ҳисси билан қарадилар. Ҳаётни сен яратдинг, сени ундан маҳрум этдилар. Қалбингни заҳарладилар, севгидан, ёруғликдан маҳрум этдилар, тақ-

қирладилар, танларнингги моматалоқ қилдилар, фарёл кутаргинг келганда, ҳуқуқсиз эканлигинингги эслаб фарёдингги ичингга ютдинг; қўрқдинг, ўзингнинг инсон эканлигинингги унутишга мажбур бўлдинг. Аслида... Сен олий инсонсан, азиз онасан, сенинг ҳаётга меҳр-муҳаббат билан тўла пок қалбинг бор, бу қалб алам-изтироб билангина эмас, туганмас ҳаёт чашмасидай улуғ бахт орзуси билан яшайди. Сенинг қуёшга тикка қарагинг, қаҳ-қаҳ уриб кулгинг, ишлагинг, эркин парвоз қилгинг келади. Шундай эмасми? Қўтар бошингги, ёз қанотингги! Шундай ҳаёт тугилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан. Кураш, сев, ҳақингги тани, яхши оғиллар билан қўлма-қўл ушлаш, уларга ишон, улар ҳам сенга ишонадилар. Энди сенинг орқа қиладиган таянчинг, буюк ҳимоячинг бор! Совет ҳукумати бор! Кел, қўлингги бер, ўртоқжон!

Софья ҳамма гапини Онахоннинг кўзларига қараб гапирди, гапга берилиб бошқа ҳамма нарсани унутган, бу гапларнинг ўзига айтилаётганига мутлоқо ишонган Онахон «қўлингги бер!» деганда қўлини узатди. Улар қўл ушлашган ҳолда, ҳаяжонда ўринларидан турдилар. Онахон дугонасининг баланд, юмшоқ кукрагига бошини қўйиб, унинг юрак тегишини тинглагандай тинч қолди, қора кўзлари намланиб йилтиллади.

— Шундай... шундай, ўртоқжон,— деди у шивирлаб,— ҳаммаси бор юрагимда, шу гапларнинг ҳаммаси бор.

Жўрахон ўрнидан туриб уларга яқин келди, икковининг ҳам билагидан ушлади. Икковининг ҳам юзидан ўпди.

— Юрагингга бўлса бас, Онахон синглим, тилингга ҳам келади. Найманчада ишончимиз сен. Ҳа, сен. Бу сўзни шўро ҳукумати номидан айтаман: ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан қўрқма. Ҳаёт учун, мингларнинг ёрқин йўли учун курашиш жуда шарафли иш!

Бу вақт кўчадан шовқин-сурон билан чопқиллаб қизчалар кирди. Улар аввал иккаласи ҳам Софья Борисовнанинг қучоғига отилдилар, кейин тортиниброқ, одоб билан Жўрахонга елкаларини тутдилар. Жўрахон Турсунойни бағрига тортди.

— Вой, бўйи қурмагур чўзилиб қопти,— деди Онахон,— қўйинг, кўйлагингизни гижим қилади.

Қизлар Жўрахоннинг кўйлагини ҳавас билан томоша

қилдилар. Башорат гижимини тузатиш баҳонаси билан қўл тегизиб ҳам кўрди.

— Шунақа экан-да, Верочка,— деди Софья Борисовна таъна билан,— меҳмонга чақириб қўйиб, ўзинг йўқ.

— Вой ўлай, Софья опа, уришмайсиз-да,— деди Башорат ва ялт этиб ҳовлига қаради,— довучча териб тушай, рўмолчага тугиб олиб кетасиз!

Меҳмонларни узатгандан кейин Башорат онасидан сўради:

— Ойи, вакила аям артелни гапирдиларми?

— Жўрахон аянгми? Нима эди?

— Артелга боринг, ойи. Жон ойи, боринг...

Ташқарида, ариқ бўйида Турсунойнинг чиройли, қўнғироқ овози эшитилди, у кўк кўйлакчиларда ўрганган янги ашуласини айтарди. Она айвон устунини ушлаганича чуқур ўйга толди.

БЕШИНЧИ БОБ

Бугун Қудратиллахўжанинг хонадонида ҳамма нарса бесаранжом. Баҳаво боғнинг ичкарисидagi ҳовуз бўйида бойнинг эрталаб қимиз ичадиган баланд сўрисига жой ҳам солинмади. Кўзлари бадтар қизариб кетган Қилтириқ махсум эс-ҳушини йўқотиб алаҳсирагандек, ичкари ҳовли билан ташқари ҳовли ўртасида йўрғаламоқда, бир қарасанг, қучоғида атлас кўрпа билан пар ёстиқ, бир қарасанг, елкасида узун супурги-ю, қўлида таҳоратқумғон. Меҳмонхонага ҳар кирганида қўлини куксига қўйиб «асалло» дейди-ю, ковушини ҳаникка ечиб, ё ликопча билан шокосани кўтариб, ё нимани олишини билмай қуруқ айланиб чиқиб кетади. Меҳмонхонада эса, энг бурчакда дурия кўрпача устида қанор қопдай бўлиб ўтирган Матқовул дукондордан бўлак ҳеч ким йўқ. У чўяндан қуюлгандек, қимир этмайди Махсумнинг «асалло»си қулоғига ҳам кирмайди, пўстак сингари сержун қоши кўзини босиб тушган. Калта оёқларини буклаб, қорнини сонлари устига бемалол ташлаб қўйган, қўлида ўша сариқ рўмол.

Шу одам бугун эрталаб Қилтириқ махсумнинг жонига оро кирди.

Махсум саҳарда, осмондан тушгандек, ҳовлида пайдо бўлиб, ариқ бўйида сарпойчанг турган бойнинг оёғига йиқилди.

— Тақсир... тақсир...

Унинг томоғи қақраб, кўзларининг жияғи чиқиб кетган эди, билдиллаб қолди. Бой унинг гапидан қақшатғич шум хабарни англади: шу бугун Совет ҳукуматининг дон ва газлама нархини пасайтириш ҳақидаги қарори эълон қилинган эди...

Қудратилла нефмон кўзи тиниб, бўғинлари титради, худди қоронғи бўшлиққа — ер қаърига чўкиб кетаётгандай бўлди. Бу туш эмас эди, ана Махсум унинг қаршисида тиз чўкканича, ниманидир ҳамон гапиряпти. «Бас! Бидиллама, бундан ортиқ яна нимани ҳам айтардинг!» деб ўйлади бой. Махсум унга шу топда тунда рўпарасидан чиқиб қолган даҳшатли бир махлукдай, алвастидай бўлиб кўринди. Бой унинг башарасига қараб шартта туфлади-да, гандираклаб уйга кириб кетди.

Қилтириқ махсум жуда азоб чекди, анчагача ўзига жой тополмай юрди. Юзига чапланган туфукдан эмас, албатта. Хўжайиннинг титраб-қақшаганидан, шум хабарни айтиб уни талвасага солиб қўйганидан азоб чекди. Хўжайинни бу ҳолда кўриш унга ҳар қандай ҳақоратдан ҳам оғир эди. Шукурки, шу пайт Матқовул дўкондор кириб келди. Ҳар ҳолда — меҳмон, гаплашади, ҳасратлашади, зора хўжайиннинг кўнгли бир оз ёзилса.

Махсум енгил тортдию ўзини рўзғор ишига урди.

— Эшитдингизми, тақсир...— деди Матқовул дўкондор қалин лабларини зўрға қимирлатиб.

Шундан бўлак ҳеч гап гапирмади, меҳмонхонага кирдию ўтирди. Шу ўтирганича ҳали бугун оғзидан бир сўз чиққани йўқ.

Матқовул гап билмас, фақат иш билар эди. Санаб турсангиз кунига ё беш, ё олти оғиз гап гапирса керак, гапирганда ҳам ҳамма биладиган, шак-шубҳасиз тўғри бир гапни худди янги кашф этилган ажойиб бир ҳикматдай қилиб айтар ва шундан кейин яна соатлаб жим ўтира берар эди.

Қудратиллахўжа сурра чопонини елкасига ташлаб, меҳмон ёнига кириб ўтирди. Бу элликларга яқинлашиб қолган, кичкинагина, қуюқ қора соқолли, новча, ориқ одам эди. Ўзи қотма, серсуяк бўлса ҳам, қатлам-қатлам пешонаси ва айниқса бурни жуда гўштдор; бир қарашда юзи фақат шу катта бурундан иборат бўлиб кўринар эди. Букурроқдан келган бу сергўшт бурун унга салобаг ва ўзига яраша ҳусн бағишлаб турарди.

Улар жуда узоқ жим ўтирдилар. Ярим соатлардан кейин Матқовул қимирлаб қўйди.

— Қарор чиқди — энди газлама арзон бўлади.

Қудратиллахўжа буринини жийриб, бу ёнбошига ағдарилиб тескари қараб ўтирди. Матқовулнинг ярим соат ўйлаб, айтган бу гапи унга: «Яхши нарса яхши бўлади, ёмон нарса ёмон бўлади» дегандай бир гап эди, Унга ҳозир шу гап керакми? Юрагида зардоб тулиб ётибди-ю...

Яна жимлик. Эринчоқ тарғил мушук секин хириллаб келиб, олдинги ёқларини Қудратиллахўжа ёнбошлаган болишга қўйди-да, роса чўзилиб керишди. Тирноқлари таранг болиш жилдини қитир-қитир таталади. Шунда бой узун панжалари билан уни қоқ белидан ушлаб болишдан шартта узди-да, жаҳл билан деразадан отиб юборди. Мушук Матқовулнинг худди қулоғи тагидан чархпалак бўлиб ўтиб кетди. Чучиган Матқовулнинг тили гапга келди.

— Тақсир, мушукни ҳайдаб юбордилар шекилли-а...

Бесўнақай битган картошкадай калтабақай бармоқларини яктак ёқасига олиб бориб, сержун кўкрагига пуфлаб қўйди, пуфлаганида бир-бирига ёпишиб қолай деган қалин лаблари пуффакдай ёрилди. Шу билан яна жимлик бошланди. Қудратиллахўжа назарида, бу жимлик унинг вужудида қаериндир шафқатсиз кемирар, аслида жимлик эмас, аллақандай шум ғалаён, ён-верида, аллақаердадир худди бир қозон заҳар вақирлаб қайнар эди. Унинг қўланса ҳиди, иссиқ буги Қудратиллахўжани бўғяпти, мана ҳозир у пақ этиб ёрилади...

Иўқ, ташқарида эшик очилди, этик гарчи эшитилди. Айвонда сариқ этик, кук мовутдан галифе шим, оқ шойи кўйлак устидан ёнга осилган йилтироқ белбоғ попуғи кўринди.

— Айёмлари муб...

Наимий Қудратиллахўжанинг авзойини кўриб кузига ҳасратли назар билан қаради:-

— Эшиттингизми, тақсир?

— Эшиттим, афандим.— Бой унинг силлиқ дазмолланган нафис кўйлагига қаради.— Энди Масковдан келган мана мундоқ шойиларни арзон-арзон киясиз... қани ўтинг.

Наимий бойнинг бутун ҳасратига ўзини айбдор деб сезгандай, шу ёнишмаган пичингни ҳам ўзига сингдирди, индамай тўрга чиқиб ўтирди.

Бу пайт ташқарида хушчақчақ овоз эшитилди. Утирганлар овозни танидилар, бу — чорбозорда машҳур Муҳаммадсаид деган одам бўлиб, халқ уни «Афғон чойфуруш» деб атарди. Савдо аҳли уни шарқнинг ҳамма мамлакатларини кезган, саёҳат ва тижоратда сочи оқарган машҳур савдогар деб танир эди. Узи «ё афғонистонлик, ё ҳиндистонлик мусулмон бўлиб, бир неча йил аввал эски шаҳарда кичкинагина чой дукони очиб шу ерда муқим туриб қолган, узоқ мамлакатлардан қадоқчой, тахтачой келтириб сотар эди. Савдосининг унча баракаси йўқ, узи ҳам бунга унча эътибор бермас, фойда масаласига бепарволиги билан жамики савдо аҳлини ҳайратда қолдирарди, «менга тижоратдан ҳам зиёрати афзал, табиятим шунақа», дер эди у. Лекин энг даромадсиз савдогарлардан бўлса ҳам машҳур ҳисобланар эди, чунки шарқнинг катта-катта савдо шаҳарларида, узоқ карвон йўлларида кўрган-билганларини гапириб бераверса, худди жаннатни кўз олдингизга келтириб қўя қоларди.

Афғон чойфуруш хушчақчақ эди. «Эшитмаган эканда, ҳозир хафа бўлади бу бечора мусофир ҳам» деб ўйлади Қудратиллахўжа. Лекин, шум хабарни айтиши билан, Афғон чойфуруш бадтар қаҳқаҳлаб кулиб юборди. У аллақачон эшитган экан. «Нимасига хафа бўлади, муштумдай дукони бор-да» деб ўйлади Қудратиллахўжа... Ичкарига таклиф қилди. Қудратиллахўжа бу утирганлар ичида савдода бетайинроқ бўлса ҳам шуни яхши кўрарди. Доно. Бундан бир маслаҳат чиқади. Кўпни кўрган, чайир одам.

— Ассало... — Қилтириқ махсум чаққонгина юмшоқ махси кийган заифона оёқлари билан ўртага йўргалаб кириб, қалин, оғир ипак дастурхонни гиламдай юмалатиб чиқиб кетди. У худди шу бугун меҳмонлар келиб, хўжайиннинг кўнглини олганидан, айниқса мана бу, азада ҳам куладиган аҳмоқ афғоннинг келганидан ичидан қувонар эди.

Лекин Афғон чойфуруш ҳам жим бўлиб қолди. Унинг азалдан кулга ўхшаш нурсиз юзи бадтар қорайиб кетгандай кўринди. Бу жонсиз, кул ранг қоралик офтоб ёки шамол сгандан эмас, худди вужудидан, ичидан қалқиб чиқиб турар эди. Қудратиллахўжа унга қараб, ҳали кулганларига ишонмай қўйди, «кулги эмас, заҳарханда экан бунинг ҳам ичини мушук таталаяпти» деб ўйлади.

Махсум ясатиглиқ гардин патнис кўтариб кирди, ҳамманинг олдига қирмизи косаларда ширчай қўйди.

Овқатни фақат Афғон чойфуруш еди, Матқовул қизариб йилтиллаб турган седанали ноннинг катта бир бўлагини синдириб оғзига солди-да, суҳбат охиригача шунни ковшади.

Афғон чойфуруш қоринини тўйгазиб бўлиб, дарров оёқларини чузди, тиззаларини уқалаб гапга тушди. У ҳозир ҳамманинг калласини ғовлатган шум хабарни ё ҳеч уйламаяпти, ёки бу гапнинг менга сира дахли йўқ, деб кўрсатмоқчи, у одатдаги ҳикояларини бошлади. Машҳад қолмади, Кашмир қолмади, Калкутта савдогарларининг олифталигию Қашқар, Богдод расталарининг урф-одатлари... Кейин Бумбайдаги бир таниш дукондорнинг қандай қилиб Лондонга борганини эрмак қилиб гапириб берди. Ўзи гапирди — ўзи кулди.

Бу гаплар ҳеч кимнинг қулоғига кирмас эди. Буни Афғон чойфуруш жуда яхши сезиб турибди. У Қудратиллахужанинг қути ўчган юзига қаради.

— Тутунингиз чиқяпти, бой, биламан — деди кулиб.

Бу аччиқ кулгидан бойнинг ичи тутақиб кетганини Наимий сезди. У томон қайрилиб утирди, тасалли берадиган бир гап топмоқчи бўлди.

— Мана, тақсир ҳали каминанинг кўйлагини гапирдилар, бизга жаҳли беадад қилдилар. Масковдан карвон-карвон нафис газламалар оқиб келаётган бўлса, каминангиз унинг йулига чиқиб куксим билан тўсайми? Тўс десангиз, босиб кетсин, мажоқлан десангиз — тўсаман, майли. Лекин бунинг сизга нафи тегармикан?! Айб ўзларида, тақсир.

— Кимда?

— Ўзингизда. Миллатнинг сиздай эътиборли зотларида айб. Иккита тароқ-туруқ ёғоч дуконхонани деб, Найманчадан чиқмай ивирсиб ётдингиз. Ана энди кўринг, дуконларингизда той-той бўзингиз пўпанак босиб ётаверади. Мана шу менинг устимдаги шойини сиз чиқаришингиз лозим эди.

— Эндими? — деди Афғон чойфуруш.

Афтидан у сўзга аралашишмоқчи эмас эди. Жуда аччиқ танбеҳнинг бир учи бўлган бу савол унинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Унинг юзи Наимийга қараб: «аҳмоқ, бефаросат, нодон!» деб турар эди.